

A Critique on “Introduction” on *Poems from the Divan of Hafiz* by Gertrude Bell

Mostafa Hosseini *1

Received: 06/01/2024
Accepted: 08/09/2024

Abstract

Over two hundred and fifty years ago, Sir William Jones first translated a ghazal by Hafiz into English, both in prose and verse. Since then, various translators have employed prose, verse, and creative translations to render Hafiz’s poems, either in full or in part. Among these, verse translation—whether in prosodic or non-prosodic poetry—has been the most prevalent. However, only a few translations have successfully conveyed the formal and thematic subtleties of Hafiz’s ghazals. One notable example is Gertrude Bell’s 1897 work, *Poems from the Divan of Hafiz*. This translation, which includes forty-two ghazals and an additional piece, is widely regarded by both Iranian and non-Iranian specialists as one of the most successful and acclaimed translations of Hafiz’s poetry. Bell’s translation is considered a somewhat free rendition of Hafiz’s ghazals and is complemented by an Introduction and Notes. Esteemed orientalist, including Edward Brown, have praised the Introduction as one of the most informative English writings on Hafiz and his era. However, this Introduction contains several historical inaccuracies.

* Corresponding Author's E-mail:
mhosseini@basu.ac.ir

1. Assistant Professor of English language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

<https://orcid.org/0000-0001-8229-1259>

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

This paper aims to identify and correct these historical errors using authentic historical sources related to Hafiz's time. Furthermore, it seeks to demonstrate, with evidence, the origins and pathways of these inaccuracies in Bell's Introduction.

Keywords: Hafiz, Gertrude Bell, Translation, Introduction, Poems from the Divan of Hafiz, historical mistakes

Extended abstract

Over two hundred and fifty years ago, Sir William Jones first translated a ghazal by Hafiz into English, both in prose and verse. Since then, various translators have employed prose, verse, and creative translations to render Hafiz's poems, either in full or in part. Over the past 250 years, English translations of Hafiz's poetry can be categorized into three types: a) prose translations, b) verse translations, and c) creative translations or adaptations. Notably, most translations have been in verse. Translators across different eras have attempted to render Hafiz's poetry into free verse and English prose poetry. Additionally, some have endeavored to replicate the meter and rhyme of Hafiz's ghazals. Upon meticulous analysis, only a few translations stand the test of time. Many existing translations of Hafiz in English are subpar, with some being particularly disappointing. The most respected translations include Gertrude Bell's (1897), Elizabeth Gray's prose translation (1995), Richard Le Gallienne's translation (1905), and Dick Davis' translation (2013). Among these, verse translation—whether in prosodic or non-prosodic poetry—has been the most prevalent. However, only a few translations have successfully conveyed the formal and thematic subtleties of Hafiz's ghazals.

One such translation is Gertrude Bell's Poems from the Divan of Hafiz (1897). This translation, which includes forty-two ghazals and

انجمن تحقیقات زبان و ادبیات فارسی

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 17, No. 66

Summer 2024

Research Article

one additional piece, is widely regarded by both Iranian and non-Iranian specialists as one of the most successful and acclaimed translations of Hafiz's poetry. . *Poems from Diwan Hafez* consist of three parts: introduction, sonnets, and notes. This brilliant and readable introduction shows that his translation was not only the result of traveling to Iran and mastering the Persian language, but also the result of hours of study and research in London libraries and examination of oriental sources and the works of orientalists. In her "Introduction", Gertrude Bell has tried to compile Hafez's life and times in the form of a captivating and attractive story and tie it to his poetry. Putting together the various facts related to Hafez's praises in such a way in the form of a narrative story is nothing short of a literary masterpiece. In addition, the information that she painstakingly collected and compiled from general histories about The Muzaffarid dynasty, which was mainly in manuscript form at that time, is a proof of his diligence and importance of his work. It goes without saying that her detailed "Introduction" was the most comprehensive source on Hafez in English at the time. According to E. G. Brown we English readers owe Gertrude Bell the best critical, admirable and thoughtful study of Hafez. The third part of Bell's book, i.e. the translator's notes, complements the detailed "Introduction" of the book and helps to better and fully understand the poems, and should not be ignored in any way. These "notes", according to Ross, are another clear evidence of Gertrude Bell's extensive studies and opinions.

All in all, Gertrude Bell's valuable effort should be counted among the best efforts in translating Hafez's poetry into English, in 125 years ago, because in addition to the laudatory introduction about Hafez's circumstances, times, and personality, it also includes the translation of 43 Ghazal poems. This translation, although relatively free, is, I believe, the most artistic, and as far as the substance of Hafez's poetry is concerned, the most faithful rendering of his poetry into English.

مؤسسه تحقیقات زبان و ادبیات فارسی

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 17, No. 66

Summer 2024

Research Article

Undoubtedly, the importance of this work is in presenting a relatively comprehensive picture of Hafez's poetry and era in England at that time. It is true that great orientalists such as E. G. Brown, A. J. Arberry, and Ross have praised the work, but this does not mean that we should accept it without critical reading. However, twenty historical (and non-historical) mistakes found their way into Bell's "Introduction", which the present author identified first and then tried to correct them based on authentic historical sources of Hafez's era and with presenting documents to show from what source or sources these historical (and sometimes non-historical) mistakes made their way to his "Introduction". Since most of the chronicles of The Muzaffarids were mainly in handwritten form at that time, this seems natural to an orientalist at that time. However, I must add that in addition to the occasional inaccuracy, most of the historical (and sometimes non-historical) mistakes are made through Soudi's description of Hafez and some of them through the entry "Hafez" in the Encyclopaedia Britannica and *the Lives of Persian Poets* by Sir Gore Ouseley is included in her "Introduction".

مقاله پژوهشی

نقدی بر «مقدمه» اشعاری از دیوان حافظ ترجمه گرتروود بل

مصطفی حسینی*

(دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۶ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۸)

چکیده

از زمانی که سر ویلیام جونز در سال ۱۷۷۱ برای نخستین بار غزلی از حافظ را به انگلیسی — هم به نثر و هم به نظم — ترجمه کرد بیش از ۲۵۰ سال می‌گذرد. در این مدت نسبتاً بلند، مترجمان مختلف در ادوار مختلف قالب نثر، نظم و ترجمه خلأقانه را برای برگردان تمام یا گزیده‌ای از غزلیات حافظ برگزیده‌اند. از آن میان ترجمه به نظم — خواه در قالب شعر عروضی خواه شعر آزاد — پرکاربردترین قالب بوده است. با این همه، ترجمه‌های اندک‌شماری توانسته‌اند تا حدودی ظرایف و طرایف صوری و معنایی شعر حافظ را به انگلیسی منتقل کنند. یکی از این ترجمه‌ها/اشعاری از دیوان حافظ (۱۸۹۷) به قلم گرتروود بل است. متخصصان، ایرانی و انیرانی، این ترجمه را از معدود ترجمه‌های موفق و مقبول از شعر حافظ به انگلیسی دانسته‌اند. ترجمه بل را باید ترجمه‌ای نسبتاً آزادی از غزلیات حافظ به

۱. استادیار زبان و ادبیات انگلیسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

* mhosseini@basu.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-8229-1259>

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

شمار آورد. این ترجمه مشتمل بر ۴۲ غزل و یک قطعه است. به علاوه، بل «مقدمه» ای مبسوط و «تعلیقاتی» سودمند بدین ترجمه افزوده است. مستشرقان بزرگی، از جمله ادوارد براون، این «مقدمه» را یکی از بهترین و پراطلاع‌ترین نوشته‌ها به انگلیسی درباره حافظ و عصرش می‌دانند. با این همه، در این «مقدمه» سهوهای عمدتاً تاریخی به چشم می‌خورد. مقاله حاضر بر آن بوده که ابتدا این سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) را مشخص و براساس منابع تاریخی معتبر عصر حافظ اصلاح کند. مهم‌تر این‌که، با مستندات نشان دهد که این سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) از چه منبع یا منابعی به «مقدمه» بل راه یافته است.

واژه‌های کلیدی: اشعاری از دیوان حافظ، گرتروید بل، حافظ، ترجمه، مقدمه، سهوهای تاریخی.

۱. بیان مسئله

نخستین بار سر ویلیام جونز^۱ در سال ۱۷۷۱ غزل «اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را/ به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را» حافظ را هم به نثر و هم به نظم — با عنوان «سرود پارسی» — ترجمه و در کتاب *دستور زبان فارسی*^۲ خود منتشر کرد، و بدین گونه پای شعر حافظ شیراز به دنیای انگلیسی زبان گشوده شد.

غرابت و سادگی این سرود چندان مرا بر سر ذوق آورد که کوشیدم آن را به نظم ترجمه کنم. اگر خواننده دشواری برگردان اسامی خاص شرقی به شعر انگلیسی را دریابد، غرابت آهنگی را که برگزیده‌ام بر من خواهد بخشود. کوشیده‌ام، در حد وسعم، لطافت و ظرافت اصل فارسی را در ترجمه‌ام رعایت کنم، و حتی‌الامکان ریتم و آهنگ وزن فارسی آن را تقلید کرده‌ام (جونز، ۱۸۰۴: ۱۳۰).

خوش‌بختانه از آن زمان به بعد ترجمه شعر حافظ به انگلیسی — در قالب نظم و نثر — تا روزگار ما (برای نمونه ر.ک. ترجمه دیک دیویس، ۲۰۱۳) همچنان ادامه دارد.

در ابتدا ترجمه غزلیاتی چند ازو به طور پراکنده در مجلات، سفرنامه‌ها و جنگ‌ها منتشر می‌شد تا این‌که در سال ۱۷۸۷ جان نات برای اولین بار گزیده‌ای از اشعار حافظ را ترجمه و در مجلد مستقلی — با عنوان *برگزیده غزل‌های حافظ شاعر ایرانی*^۳ — منتشر کرد. بعدها هنری ویلبرفورس کلاک^۴ در سال ۱۸۹۱ و جان پین^۵ در سال ۱۹۰۱ *دیوان حافظ* را در سه مجلد به ترتیب به نثر و نظم با عناوین *دیوان حافظ* و *مجموعه اشعار حافظ* به انگلیسی ترجمه کردند. در مجموع، ترجمه‌های انگلیسی را که در این ۲۵۰ سال انجام شده می‌توان در سه دسته جای داد: الف) ترجمه به نثر؛ ب) ترجمه به نظم؛ و ج) ترجمه خلاقانه یا اقتباس. گفتنی است که بخش اعظم این ترجمه‌ها به نظم بوده است. مترجمان این بخش در ادوار مختلف گاه کوشیده‌اند شعر حافظ را در قالب شعر آزاد و گاه در قالب شعر عروضی انگلیسی درآوردند. افزون بر این، گروهی نیز بر آن بوده‌اند وزن و قافیه غزلیات حافظ را در ترجمه‌هایشان تقلید کنند (لؤلؤیی، ۱۳۹۵: ۷۵). اگر این ترجمه‌ها را از صافی نقد بگذرانیم و غربال کنیم دو سه ترجمه دانه‌درشت در غربال زمانه باقی می‌ماند: «پاره‌ای از ترجمه‌های موجود حافظ به انگلیسی را بررسیدم، آن‌ها نیز علی‌العموم بد و حتی ناامیدکننده‌تر بود. تنها ترجمه‌هایی که برای آن‌ها احترام قائلم ترجمه گرتروود بل، انجام شده در دهه ۱۸۹۰، و ترجمه نسبتاً متأخر و منثور الیزابت گری^۶ [۱۹۹۵]، است» (دیویس، ۲۱). به نظرم ترجمه ریچارد لوگالین، *غزل‌های از دیوان حافظ*^۷ (۱۹۰۵)، و ترجمه دیک دیویس، *صورت عشق: حافظ و شاعران شیراز*^۸ (۲۰۱۳)، را باید به این دو فقره افزود. چنان‌که آمد، ترجمه بل (به همراه مقدمه و مؤخره‌اش) از ترجمه‌های ممتاز شعر حافظ به انگلیسی است و «گزارش مبسوط و ستایش‌آمیزی که او از روزگار حافظ و ویژگی‌های عمومی شعرش در مقدمه کتاب *اشعاری از دیوان حافظ* (لندن، ۱۸۹۷) به دست داده را باید در شمار استادانه‌ترین کوشش‌ها برای عرضه این اشعار به خوانندگان انگلیسی به شمار آورد» (براون، ۱۹۲۸: ۲۷۳).

۱-۱. ضرورت، روش و هدف تحقیق

بررسی ترجمه‌های آثار شاعران و نویسندگان ایرانی به دیگر زبان‌ها (در اینجا به انگلیسی) ضرورت دارد تا دریابیم که آن‌ها چه تصویری از شاعران و نویسندگان ما عرضه کرده‌اند. چنان‌که در ادامه خواهد آمد در این پژوهش، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و به روش توصیفی - تحلیلی، به بررسی «مقدمه» بلند گرتروود بل بر کتاب *اشعاری از دیوان حافظ* پرداخته‌ام. با توجه به اهمیت و تأثیر ترجمه گرتروود بل به طور کلی و تأثیر «مقدمه» آن به طور خاص بر دیگر مترجمان انگلیسی شعر حافظ مقاله حاضر بر آن است تا خوانشی انتقادی از این «مقدمه» عرضه کند و از این رهگذر به پرسش‌های زیر پاسخ دهد: ۱. آیا گرتروود در «مقدمه» دچار سهو یا سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) شده است؟، ۲. اگر پاسخ مثبت است، این سهو یا سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) کدام‌اند و از چه منبع یا منابعی به «مقدمه» او راه پیدا کرده‌اند؟ ناگفته نماند که افزون بر «مقدمه» بل می‌توان «ترجمه» و «تعلیقات» او را نیز از نگاهی انتقادی بررسی کرد، که هر یک در خور جستاری مستقل هستند.

۲-۱. پیشینه تحقیق

خوش‌بختانه درباره ترجمه گرتروود بل از اشعار حافظ پژوهش‌هایی انجام شده است، پاره‌ای از آن‌ها در قالب فصلی از یک کتاب بوده است. برای نمونه: براون، ادوارد (۱۳۳۹)، *تاریخ ادبی ایران*، ج. ۳، ترجمه علی اصغر حکمت. تهران: کتابخانه ابن سینا؛ طاهری، ابوالقاسم (۱۳۵۲)، *سیر فرهنگ ایران در بریتانیا*، تهران: انجمن آثار ملی، صص ۳۲۳-۳۲۷؛ امامی، کریم (۱۳۸۵)، *از پست و بلند ترجمه*، ج. ۲. تهران: نیلوفر، صص ۳۰۱-۳۱۰؛ و جوادی، حسن (۱۳۹۶)، *تأثیر ادبیات فارسی در ادبیات انگلیسی*، تهران:

سمت. صص ۳۳۲-۳۳۵؛ و پاره‌ای دیگر به‌طور مستقل و مجزا در مجلات منتشر شده‌اند، مانند کریمی حکاک، احمد (۱۳۷۵)، «زیر بار منت حافظ». *ایران‌نامه*، تابستان، شماره ۵۵، صص ۵۰۵-۵۲۱؛ تولایی، محمد (۱۳۸۰)، «حافظ به عنوان غیری سرگرم‌کننده» در مجموعه مقالات نخستین همایش ترجمه ادبی در ایران به اهتمام علی خزاعی فر، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، صص ۹۷-۱۰۶. به‌طور کلی، می‌توان گفت که پژوهش‌هایی انجام‌شده به بررسی احوال و آثار گرتروود بل می‌پردازند و بعضاً نمونه‌ای از ترجمه او را با اصل فارسی، از جنبه‌های مختلف، مقایسه می‌کنند. تا آنجا که بررسی‌های مطلوبی درباره نقد و بررسی و صحت و سقم «مقدمه» مبسوط بل بر ترجمه‌اش، چه در خلال کتاب‌ها و چه به‌طور مستقل، وجود ندارد. مقاله حاضر احتمالاً نخستین کوشش در این زمینه باشد.

۱-۳. ترجمه گرتروود بل

گرتروود بل در اوایل بهار سال ۱۸۹۲ به همراه خانواده دایی ناتنی‌اش، خانواده لاسلز، سفیر کبیر بریتانیا به تهران آمد. نزدیک به شش ماه در ایران اقامت داشت و در این مدت به شیراز، به تعبیر آربری «شهر عرفا و شعرا»^۹، نیز سفر کرد. بل پس از بازگشت به انگلستان در سال ۱۸۹۴ *سفرنامه: تصویرهایی از ایران*^{۱۰} را منتشر کرد. بل در این کتاب «حیات شهر تهران و بازارهای آن، مکان‌های خالی از سکنه نزدیک آن، چادرنشینان اطراف آن، باغ‌های بهشتی ایرانی و سایر ابعاد این شهر را که با چشمان خود از نزدیک دیده، با اشتیاق فراوان توصیف می‌کند» (حسینی، ۱۴۰۱: ۲۷-۲۸).

بل در سال ۱۸۹۷ *اشعاری از دیوان حافظ*^{۱۱} را منتشر کرد، این کتاب مشتمل بر ترجمه چهل و دو غزل و یک قطعه است. *اشعاری از دیوان حافظ* از سه بخش تشکیل

شده است: مقدمه، غزلیات، و تعلیقات. این مقدمه درخشان و خواندنی بل «نشان می‌دهد که ترجمه او نه تنها حاصل سفر به ایران و تسلط به زبان فارسی بل نتیجه ساعت‌ها مطالعه و تحقیق در کتابخانه‌های لندن و بررسی منابع شرقی و آثار شرق‌شناسان بوده است» (تولایی، ۱۳۸۰: ۱۰۱). گرتروود بل در «مقدمه» اش کوشیده است که زندگی و زمانه حافظ را در قالب داستانی گیرا و جذاب تدوین کند و آن را به شعرش گره بزند. «حقایق مختلف مربوط به ممدوحان حافظ را به چنین شیوه‌ای در قالب داستانی روایت‌گونه کنار هم قرار دادن دست کمی از یک شاهکار ادبی ندارد» (راس، ۱۹۲۸: ۱۵). افزون بر این، اطلاعاتی که او از مطاوی تاریخ‌های عمومی درباره آل مظفر، که در آن روزگار عمدتاً به شکل دستنویس بوده، به هزار زحمت گرد آورد و تدوین کرد گواه اهتمام و اهمیت کار اوست. ناگفته نماند که «مقدمه» مفصل او در زمان خود جامع‌ترین منبع در باب حافظ به زبان انگلیسی بود. «ما خوانندگان انگلیسی بهترین تحقیق انتقادی، ستودنی و پرمغز در باب حافظ را وامدار دوشیزه گرتروود لوئین بل هستیم» (براون، ۱۹۲۸: ۲۹۲). بخش سوم کتاب بل، یعنی تعلیقات مترجم، مکمل «مقدمه» مفصل کتاب است و به فهم بهتر و کامل اشعار کمک شایانی می‌کند، و به هیچ وجه نباید آن را نادیده گرفت. این «تعلیقات»، به تعبیر راس «گواه روشن دیگری است بر مطالعات گسترده و نظرات صائب گرتروود بل» (راس، ۱۹۲۸: ۱۶).

در مجموع، کوشش ارزنده گرتروود بل را باید در زمره بهترین کوشش‌ها در ترجمه شعر حافظ به انگلیسی، در ۱۲۵ سال پیش، به شمار آورد، زیرا «علاوه بر مقدمه ستایش‌آمیز درباره احوال، روزگار، و شخصیت حافظ، ترجمه منظوم ۴۳ غزل را نیز دربرمی‌گیرد. این ترجمه اگرچه نسبتاً آزاد است، به باور من، هنرمندانه‌ترین، و تا آنجا

که به جوهر شعر حافظ مربوط است، وفادارترین برگردان شعر او [به انگلیسی] است» (براون، ۱۹۲۸: ۳۰۳).

۱-۴. نکته‌های اصلاحی

چنانکه پیش‌تر آمد، هم ترجمه و «مقدمه» و «تعلیقات» هم مبسوط‌گرتروید بل تحسین و تأیید مستشرقان بزرگانی، از جمله ادوارد براون، را به دنبال داشته است. با این همه، سهوهایی تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) به «مقدمه» او راه پیدا کرده که در بخش زیر به آن‌ها پرداخته‌ام. گفتنی است که تمام نقل‌قول‌های این بخش برگرفته از کتاب *حافظ* به روایت گرتروید بل ترجمه مصطفی حسینی (نشر خاموش، ۱۴۰۱) است. در این بخش ابتدا سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) بل را به ترتیب صفحات آورده و چنان‌که قبلاً گفته شد در ادامه کوشیده‌ام تا براساس منابع تاریخی معتبر عصر حافظ آن‌ها را اصلاح کنم. افزون بر این، در پاره‌ای از موارد کوشیده‌ام تا با ارائه مستندات نشان دهم که این سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) از چه منبع یا منابعی به «مقدمه» او راه یافته است.

۲-۴. «برای زندگی حافظ بنگرید به یوزف فُن هامر- پورگشتال، دفرمری در *مجله آسیایی* سال ۱۸۵۸، سر جورج اوزلی و دولت‌شاه سمرقندی، که آکنده از افسانه است. به من گفته‌اند که کتاب لطف‌الله اندکی بهتر است» (ص ۳۱). مراد خانم بل لطف‌علی بیگ مشهور به آذر بیگدلی - شاعر و تذکره‌نویس عصر زندیه - صاحب تذکره *آتشکده آذر* (۱۱۷۴-۱۱۹۳ق) است. از این رو، «لطف‌علی» درست است نه «لطف‌الله». جالب این‌که در کتاب *تذکره شاعران فارسی*^{۱۲} اثر اوزلی، که یکی از منابع بل بوده، نام ایشان

به درستی «لطف‌علی» ثبت شده است (اوزلی، ۱۸۴۶: ۳۹). گفتنی است که این تذکره مشتمل است بر شرح حال و گلچینی از اشعار نزدیک به ۸۵۰ شاعر پارسی‌گوی.

۳-۴. «ابواسحاق به اجبار به اصفهان پناه برد. چهار سال بعد، یعنی در سال ۷۵۷ ق، او را دستگیر کردند، به شیراز نزد محمد مظفر فرستادند، و با نمایشی موجه، در ملا عام در مقابل ویرانه‌های پرسپولیس گردن زدند» (ص ۳۴). مطابق مستندات تاریخی، که در ادامه می‌آید، شاه شیخ ابواسحاق را در «میدان سعادت»، که به دستور او ساخته شده بود، گردن زدند نه در «پرسپولیس». الف) «و بعد از چند روز مصاحب جمعی معتمدان و نوکران که محل آن اعتماد بودند او را به دارالملک شیراز ارسال فرمود. تختگاه اصطخر که مقام گردن‌کشی و استکبار او بود محل تذلل و انکسار او گشت و به همان میدان [سعادت] که جهت عظمت و پادشاهی ترتیب کرده بود، کلاه سلطنت را به خاک عجز و مذلت انداخت» (ابرو، ۱۳۸۰: ۱ / ۲۸۸؛ ب) «چون معلوم شد که کجاست، جمعی از معتمدان را تعیین کرد تا او را مقید ساختند و به قلعه تبرک بردند و اعلام امیر مبارزالدین کردند. بعد از چند روز فرمان شد که او را به شیراز آورند. او را مقید به شیراز فرستاد. عوام شیراز داعیه غوغایی داشتند. آوازه درانداختند که او را به قلعه قهندز می‌برند. ناگاه از راهی مجهول او را به میدان [سعادت] شیراز آوردند. امیر مبارزالدین با تمام علما و قضات و اکابر فارس حاضر بودند. فرمود که سید امیر حاج ضراب را تو کشتی؟ امیر شیخ گفت به فرمان ما کشتند. حکم بر قصاص شد» (کتبی، ۱۳۶۴: ۷۵؛ ج) «... و ابواسحق به مدت چهارده سال پادشاهی فارس کرد. بعد از آن در روز جمعه بیست‌ویکم جمادی الاول سنه ۷۵۸ در میدان [سعادت] شیراز به فرمان امیر مبارزالدین محمد مظفر به قتل رسید ... خواجه حافظ در تاریخ این واقعه گفته: بروز کاف و الف از جمادی الاول بسال ذال و دگر حا و نون علی‌الاطلاق

خدایگان سلاطین مشرق و مغرب   خدیو کشور لطف و کرم باستحقاق
سپهر حلم و حیا آفتاب جاه و جلال   جمال دنیوی و دین شاه شیخ ابواسحق
میان عرصه میدان چو دید تیغ عدو   نهاد بر دل احباب خویش داغ فراق

امیر شیخ ابواسحق را در همین میدان سعادت که خود ساخته بود دفن کردند. (الحسینی القزوینی، ۱۳۱۴: ۱۶۱؛ د) «در میدان سعادت آباد شیراز آنجا که شور و شوق ستایشگران شاه شیخ سالها پیش قصری برای وی ساخت که میخواست یادآور طاق کسری باشد، یک روز ناگهانی وی را به امر امیر مبارز اما به بهانه تقاص یک خون ناحق که به او منسوب کردند، سر بریدند» (زرین کوب، ۱۳۸۱: ۳۰).

گفتنی است که این سهو تاریخی یک بار دیگر در این «مقدمه» تکرار شده است: «وقتی که ابواسحاق را در جامه اسارت از اصفهان به شیراز آوردند، بی گمان حافظ در شیراز، و شاید شاهد مراسم اعدام او در خارج از پرسپولیس، بوده است» (ص ۴۱).

۴-۴. «مورخ ایرانی که مراسم اعدام ابواسحاق را توصیف می کند، یک رباعی را نقل می کند که گویا ابواسحاق آن را در زندان سروده است» (ص ۳۵). در اینجا ذکر دو نکته ضروری است: نخست این که، به گفته محمود کتبی، تاریخ نگار آل مظفر، ابواسحاق این رباعی را «در حالت قتل» گفته نه در زندان. در ثانی، وی افزون بر رباعی فوق این رباعی را نیز در همان حالت سروده است: افسوس که مرغ عمر را دانه نماند / امید به هیچ خویش و بیگانه نماند. دردا و دریغا که درین مدت عمر / از هرچه شنیدیم جز افسانه نماند. (کتبی، ۱۳۶۴: ۷۵).

۴-۵. «شاه شجاع، پدر را به همراه یکی از شاعران دربار حین خواندن قرآن دستگیر کرد، و دستور داد که او را نابینا کنند» (ص ۳۵). امیرمبارزالدین در سنجه با ابواسحاق چندان اهمیتی به شاعران و ادیبان نداشت و هنگام دستگیریش حین خواندن قرآن

هیچ شاعری همراهش نبود: «در روز سه‌شنبه منتصف شهر [نیمه‌ماه] رمضان سنه تسعین و خمسین در اصفهان نزول افتاد و دو روز بگذشت. شاه سلطان در نیمه‌شب پنج‌شنبه با یک کس از ملازمان پیاده به خانه شاه شجاع آمد و تقریر کرد که من می‌خواهم گریخت، حکایت عهد و اتفاق به امیر مبارزالدین رسانیده‌اند. اگر این حکایت اعتباری دارد، فردا یک کس از ما جان نمی‌برد. مقرر بر آن شد که فردا صبح پیش از طلوع آفتاب این کار آخر گردانند. صبح بامداد شاه شجاع به در خانه پدر آمد. امیر مبارزالدین به تلاوت مشغول بود. شاه محمود را در دهلیز بیرون بنشانند و شاه شجاع و شاه سلطان بر در این خانه که امیر مبارزالدین در آنجا تلاوت می‌کرد، بایستادند. پنج شش مرد ... به اندرون فرستادند که امیر مبارزالدین را بگیرند. او با این جماعت به اندرون آمد. امیر مبارزالدین چون ایشان را بدید، دانست که واقعه‌ای دست داده. خواست که شمشیر بگیرد اتفاقاً سلاح دورتر بود. این سرهنگان او را بگرفتند و مقید ساختند. همان لحظه شاه سلطان برفت و خواجه برهان‌الدین را قتل کرد و در شب امیر مبارزالدین را به قلعه طبرک بردند. همان شب جهان‌بین او به تکحیل میل مکحول شد» (کتبی، ۱۳۶۴: ۷۵).

۴-۶. «پس از مرگش [محمد مظفر]، شاه شجاع بر شیراز و برادرش شاه یحیی بر یزد حکم می‌راند» (ص ۳۶). در اینجا خانم گرتروود بل دچار سهو تاریخی شده است. نصرت‌الدین شاه یحیی برادرزاده شاه شجاع بود نه برادر او. «امیر مبارزالدین محمد مظفر (۷۶۵-۷۰۰) دارای پنج پسر بود: شاه شجاع، شاه مظفر، شاه محمود، سلطان احمد، و ابویزید. شاه مظفر در [دوران] حیات پدر به سال ۷۵۴ ق. فوت کرد و چهار پسر داشت از جمله شاه یحیی و شاه منصور که هر دو از ممدوحان حافظ بوده‌اند» (خرم‌شاهی، ۱۳۸۷: ۵). گفتنی است که این سهو تاریخی یک بار دیگر در این «مقدمه»

تکرار شده است: «حافظ تنها یک بار دعوت پادشهان بیگانه را اجابت نمود، و تجربه‌ای تلخ نصیبش شد. او به دیدار شاه یحیی، برادر شاه شجاع، در یزد رفت، اما صله‌ای که دریافت کرد درخور انتظارش نبود» (ص ۴۴).

۴-۷. «تیمور شیراز را به شاه یحیی، عموی منصور، که مدتی حاکم یزد بود، بخشید اما دیری نرفت که آشوب‌های مناطق شمالی امپراتوری مغول، قبل از آن که منصور عمویش را سرنگون و شیراز را اشغال کند، سپاه تاتار را به سوی خود فراخواند» (ص ۳۸). در اینجا خانم گرتروید بل دچار سهو تاریخی شده است. نصرت‌الدین شاه یحیی برادر شاه منصور بود نه عموی او، و هردو پسران شرف‌الدین بن محمد مظفر بودند.

۴-۸. «[حافظ] در جوانی از مریدان شیخ محمود عطار بود که ظاهراً در میان اهل علم شیراز تا اندازه‌ای آزاداندیش بود. شیخ محمود به زندگی علمی اهتمام نداشت، بلکه معلمی و بقالی را با هم درآمیخت» (ص ۳۹). به گفته محمد معین از احوال این شیخ محمود عطار هیچ اطلاعی در دست نیست و احتمالاً بر ساخته تذکره‌نویسان قصه‌باره و شارحان حافظ است: «چنان که گفته شد مطلع‌العلوم و تفسیر حافظ تألیف سودی به نقل از مناقب خواجه و دائرةالمعارف بریتانیکا او را مرشد حافظ شمرده‌اند، ولی از احوال او اطلاعی در دست نیست». (معین، ۱۳۶۹: ۳۰۰). سودی، شارح دیوان حافظ، در چند فقره به شیخ محمود عطار به عنوان پیر و مراد حافظ اشاره کرده است: «این شیخ عطار پیر خواجه بوده که صاحب خانقاه نبود و بلکه با شغل عطار معیشت می‌کرد» و «دردی‌کشان یک‌رنگ کنایه از شیخ محمود عطار می‌باشد که پیر حضرت خواجه است». و از آنجا که خانم بل اعتقاد راسخی به شرح سودی داشته سخن او را عین صواب دانسته و در کتاب خود آورده است (سودی، ۱۳۶۶: ۷۹۳/۲).

جالب این‌که در مدخل «حافظ» *دایره‌المعارف بریتانیکا* — که یکی از منابع بل بوده — به این موضوع نیز اشاره شده و احتمالاً از این رهگذر به اثر او راه یافته است: «حافظ از همان آغاز به‌جد به مطالعه شعر و الهیات پرداخت و در فلسفه عرفان — نزد شیخ محمود عطار، پیر حلقه درویش، تلمذ کرد — نیز عالم شد» (بریتانیکا، ۱۹۲۹: ۶۹).

۴-۹. «اما آغاز شعر و شاعری حافظ هرچه بوده، دیری نگذشت که در اوان جوانی نام و آوازه‌ای یافت. ابواسحاق ممدوح نخست او بود. به گفته حافظ: «به یمن دولت منصور شاهی / علم شد حافظ اندر نظم اشعار» (ص ۴۰). حافظ‌پژوهان این بیت و کل غزل را در مدح شاه منصور می‌دانند نه شاه شیخ ابواسحاق (برای نمونه بنگرید به قاسم غنی (ص ۴۰۳) و محمد معین (ص ۲۳۰). اما از آنجا که خانم بل برای فهم اشعار حافظ به شرح *سودی بر حافظ* مراجعه می‌کرده این خطا از رهگذر آن کتاب به «مقدمه» او راه یافته است: «از برکت رایت منصور شاه ابواسحاق حافظ در نظم اشعار منصور شد؛ از یمن انتساب به ابواسحاق طبع شعرش قوت یافت و در نتیجه مشهور عالم شد» (سودی، ۱۳۶۶: ۳/ ۱۴۷۹).

گفتنی است که «در بعضی از نسخ دیوان حافظ «به یمن دولت سلطان غضنفر است» که در آن صورت مقصود سلطان غضنفر پسر شاه منصور است» (غنی، ص ۴۰۳). به علاوه، در غزل قصیدگونه: «جوزا سحر نهاد حمایل برابرم / یعنی غلام شاهم و سوگند می‌خورم»، که در مدح شاه منصور است، اشاره‌ای به سلطان غضنفر وجود دارد: «شبل الاسد به صید دلم حمله کرد و من / گر لاغرم و گرنه، شکار غضنفرم» که بدون شک اشاره است به سلطان غضنفر پسر شاه منصور که در سنه ۷۹۵ با اغلب افراد خاندان آل مظفر به امر امیر تیمور گشته شد» (معین، ۱۳۶۹: ۲۳۲).

۱۰-۴. «اما این سخنان آتش‌انگیز و کنایه‌آمیز، که پادشاه در آن تبحر داشت، بنای دوستی آنان را که بر ذوق، قریحه و شعر دوستی استوار بود، ویران نکرد. حافظ می‌گوید: «از آن ساعت که جام می به دست او مشرف شد / زمانه ساغر شادی به یاد میگساران زد» (۳۵)؛ و در چند غزل، از جلوس شاه شجاع بر تخت شاهی، و گشوده شدن در میخانه‌ها به امر او استقبال می‌کند» (ص ۴۱). با نگاهی به ترجمه انگلیسی این بیت درمی‌یابیم که خانم بل «او» در بیت «از آن ساعت که جام می به دست او مشرف شد / زمانه ساغر شادی به یاد میگساران زد»^{۱۳} را شاه شجاع دانسته، حال آن‌که این بیت و کل غزل در مدح شاه منصور است (غنی، ۱۳۸۹: ۴۰۸). به گمانم این سهو از رهگذر شرح سودی به «مقدمه» خانم بل راه یافته است: «از آن زمان به بعد که جام می با دست شاه شجاع مشرف گشته، یعنی از وقتی که قلدح شراب را به دست گرفته زمانه ساغر شادی و سرور به عشق باده‌نوشان زد. یعنی به عشق باده‌نوشان و از کمال خوشحالی که در روزگار یک چنین پادشاه عیاش و باده‌نوشی پیدا شده این ساغر شادی را نوشید. سابق بر این در دوسه جا اشاره رفت که شاه شجاع پادشاهی باده‌نوش بوده که در دوران خود مانع از باده‌نوشی کسی نمی‌شد» (سودی، ۱۳۶۶: ۲ / ۹۳۶).

۱۱-۴. «دوستان دختر رز توبه ز مستوری کرد / شدی سوی محتسب و کار به دستوری کرد»^{۱۴} (ص ۴۱). خانم بل در مصراع «شد سوی محتسب و کار به دستوری کرد»، «محتسب» را «حافظ امنیت / صلح» ترجمه کرده و در داخل پرانتز نوشته که مراد «شاه شجاع» است. حال آن‌که در مصراع مذکور محتسب (مأمور حکومتی) نه تنها به فرد خاصی اشاره ندارد بل حافظ بدو گوشه و کنایه هم زده است: «جنبه دیگر طنز در این است که این دختر، پس از چنین توبه‌ای، برای این‌که حشر و نشر او با مردان میخواره وجهه قانونی یابد و مجاز تلقی شود، یک‌راست نزد محتسب می‌رود تا از او

همچون زنان بدکاره پروانه کار بگیرد. محتسب هم از اعضای نهادی است به نام دیوان احتساب یا دیوان شرع، که لابد متمایل بدان است که نابهنجاری‌های از این دست را هم در زیر پوششی به نام اجازه رسمی کار در «بیت‌اللطفا» یا کوی و برزن بهنجار جلوه دهد. جایگاه محتسب (همیشه منفور) هم تا حد دخالت و نظارت در کار فواحش فروکاسته می‌شود» (حمیدیان، ۱۳۸۹: ۳/۲۰۰۶).

گفتنی است که سودی این غزل را مربوط به دوران حکومت نیابتی دلشاد خاتون می‌داند: «این سه بیت خواجه [دوستان دختر رز توبه ز مستوری کرد/ شد سوی محتسب و کار به دستوری کرد. آمد از پرده به مجلس عرقش پاک کنید/ تا بگویند به حریفان که چرا دوری کرد. جای آن است که در عقل وصالش گیرند/ دختر مست چنین کاین همه مستوری کرد] تلمیحی است به زمان سلطنت دلشاد خاتون که باده‌نوشی را سخت ممنوع کرده بود و این موضوع در تاریخ ایلخانیان نوشته شده. یعنی دلشاد خاتون چند سالی که نیابتاً سلطنت کرد در زمان زمامداری خود برای از بین بردن فواحش و فسوق دستورات اکید و سخت صار کرده بود که حتی شراب خوردن را با زدن حد اکتفا نکرده بلکه می‌کشت. اما بعدها که پسرانش به حد بلوغ رسیده و قادر به اداره کردن امور سلطنت گشتند. به تخت سلطنت جلوس کردند. اما بیش از حد عیاش و باده‌نوش شدند و مزاحم و مانع شرب خمر هیچ کس نشدند، علی‌الخصوص شاه شجاع که هم سخی و هم شجیع و یک پادشاه مقتدر بود» (سودی، ۱۳۶۶: ۲/۸۶۱).

۱۲-۴. «یکی از وزیران شاه شجاع، حاجی قوام‌الدین حسن، نیز از دوستان شفیق حافظ بود» (ص ۴۲). بل در اینجا دچار سهو تاریخی شده است، زیرا حاجی قوام (قوام‌الدین حسن تمغاجی) از وزرای شاه شیخ ابواسحاق بود نه شاه شجاع، و پیش از

آن که شاه شجاع بر تخت شاهی بنشیند در زمان محاصره شیراز به دست امیر مبارزالدین در روز ششم ربیع الاول سال ۷۵۴ فوت کرده بود. «از آثار دولت که امیر مبارزالدین را دست داد، در فتح شیراز، چند قضیه واقع شد. اولاً در روز جمعه ششم ربیع الاول سنه اربع و خمسين [۷۵۴] خواجه حاجی قوام‌الدین حسن، که از اکابر روس فارس بود و مثل او به کرم و خیرات و مبرات و خصایل پسندیده در فارس کس نشان نداده، وفات کرد و امیر شیخ به غایت مضطر شد» (کتبی، ۱۳۶۴: ۶۲).

۱۳-۴. «حافظ در اشعارش بارها به او [حاجی قوام‌الدین حسن] با عنوان أصف ثانی (أصف اول، برخیا، وزیر حضرت سلیمان که در عقل و کفایت زبانزد است) ... اشاره کرده است» (ص ۴۲). از مطالعه دیوان حافظ دانسته می‌شود که او لقب «أصف» و «أصف ثانی» را برای وزیران هم‌روزگار خود از عمادالدین محمود تا جلال‌الدین توران‌شاه به کار برده است. برای نمونه بنگرید به: «بخواه جام صبحی به یاد أصف عهد/ وزیر ملک سلیمان، عماد دین، محمود»؛ چنان‌که ملاحظه می‌فرمایید در این بیت حافظ لقب «أصف» را برای خواجه عمادالدین محمود وزیر ابواسحاق به کار برده است. لقب «أصف ثانی» در دیوان حافظ عمدتاً به دو شخصیت تاریخی اشاره دارد: (۱) قوام‌الدین محمد صاحب‌عیار و (۲) جلال‌الدین تورانشاه. برای نمونه حافظ در قصیده‌های در مدح قوام‌الدین محمد صاحب‌عیار سروده: «مگیر چشم عنایت ز حال حافظ باز/ وگرنه حال بگویم به أصف ثانی». و فی‌المثل در غزلی گفته: «حافظ این گوهر منظوم که از طبع انگیخت/ ز اثر تربیت أصف ثانی دانست». و در غزلی در مدح جلال‌الدین تورانشاه سروده: «وفاداری و حقگویی نه کار هر کسی باشد/ غلام أصف ثانی جلال‌الحق و الدینم» (خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۱ / ۲۹۱-۴۹۱).

۱۴-۴. «حافظ در بازگشت از سفری، احتمالاً به یزد، چند ماهی را در خانه این وزیر [حاجی قوام‌الدین حسن] گذراند و با او انس گرفت. در قطعه‌ای، که گفت‌وگویی بین حافظ و اوست، می‌گوید: «پس از دو سال که بختت به خانه بازآورد/ چرا ز خانه خواجه به در نمی‌آیی؟»، حافظ می‌گوید معذورم بدارید، زیرا به اجبار در این راه قدم نهادم: «وکیل قاضی‌ام اندر گذر کمین کرده است/ به کف قباله دعوی چو مار شیدایی. که گر برون نهم از آستان خواجه قدم/ بگیردم سوی زندان برد به رسوایی»، و می‌گوید در چنین اوضاع هولناکی، آستان خواجه حصار امنی است، و اگر از آن قدم برون بنهم، غم‌الپادشاه مرا بگیرند و به رسوایی سوی زندان برند، و «به عون قوت بازوی بندگان وزیر/ به سیلی‌اش بشکافم دماغ سودایی» (ص ۴۲).

سفر حافظ به یزد در دوره شاه شجاع، حدوداً سال ۷۷۰ ق به بعد، اتفاق افتاد، این در حالی است که قوام‌الدین حسن در سال ۷۵۴ ق درگذشته بود. به گفته حافظ‌پژوهان حافظ در دوران وزارت جلال‌الدین تورانشاه از یزد به شیراز بازگشت و مدتی را در خانه او گذراند. بنگرید به الف) «شاید پس از سفر یزد این اتفاق افتاده بود و بنابراین سفر یزد او دو سال طول کشیده و منظور از وزیر همان جلال‌الدین تورانشاه بود که او را با خود همراه آورد» (معین، ۱۳۶۹: ۶۲۹). و ب) «چراغ امیدی در دلش روشن شده بود و آن بار بستن و رفتن است تا ملک سلیمان، شیراز، همراه با کوبه آصف دوران، جلال‌الدین تورانشاه، که حافظ در اغلب غزل‌های در تبعیدش به گونه‌ای به او اشاره کرده است» (پایمرد، ۱۳۹۸: ۲۶۰).

به نظرم مراد خانم بل جلال‌الدین تورانشاه بوده، وی این دو [قوام‌الدین حسن و جلال‌الدین تورانشاه] را با هم خلط کرده است. احتمالاً این سهو از رهگذر شرح سودی به «مقدمه» خانم بل راه یافته است، زیرا در ذیل این قطعه در کتاب سودی

چنین آمده: «خواجه (شاعر) پس از مدتی توقف در دیار غربت به شهر خویش که برمی‌گردد قوام‌الدین حسن در منزل خود از وی نگهداری می‌کند و مدتی مانع خروجش از منزل و خانه می‌شود، چون در بین‌شان دوستی محکمی برقرار بود. حتی برای شاعر مدرسه‌ای بنیاد می‌کند چنان‌که سابقاً تفصیلاً گذشت. پس مرادش از عبارت: «که گر برون نهم از آستان خواجه قدم» یعنی که از ترس طلبکار از منزل خارج نمی‌شوم، حسن طلب است: خواجه، قوام را متوجه می‌سازد که دینش را ادا کند» (سودی، ۱۳۶۶: ۴ / ۲۷۴۰).

۱۵-۴. «خواجه قوام‌الدین دیگری، وزیر سلطان اویس بغدادی، نیز هست که در اشعار حافظ بارها بدو اشاره شده است. او در شیراز مدرسه‌ای برای حافظ بنا نهاد، حافظ در آن درس قرآن می‌داد، و اشعار خود را به آواز از برمی‌خواند، و آوازه‌اش بسیاری از طالبان علم را پای درس او می‌نشانند. حافظ برای تأمین مخارج این مدرسه در قطعه‌ای موجز با الفاظی خوش از ممدوحش صله و وظیفه‌ای چند می‌طلبد: به سمع خواجه رسان ای ندیم وقت‌شناس / به خلوتی که در او اجنبی صبا باشد. لطیفه‌ای به میان آر و خوش بخندانش / به نکته‌ای که دلش را در آن رضا باشد. پس آن‌گهش ز کرم اینقدر به لطف بپرس / که گر وظیفه تقاضا کنم روا باشد؟» (ص ۴۳). در دیوان حافظ سخنی از وزیر سلطان اویس بغدادی به میان نیامده است. از خاندان آل جلایر حافظ تنها سلطان اویس (پسر شیخ حسن) و سلطان احمد (پسر سلطان اویس) را مدح کرده است. ظاهراً حافظ غزل «خوش آمد گل و از آن خوشتر نباشد / که در دستت به جز ساغر نباشد» را در مدح سلطان اویس و غزل «احمدالله علی معدله السلطان / احمد شیخ اویس حسن ایلخانی» را در ستایش سلطان احمد سروده است. گفته‌اند که حافظ

در غزل «کلک مشکین تو روزی که ز ما یاد کند/ ببرد اجر دو صد بنده که آزاد کند» نیز از سلطان احمد یاد کرده است (غنی، ۱۳۸۹: ۳۲۱).

به گمانم، این سهو تاریخی نیز از رهگذر شرحِ سودی به «مقدمه» خانم بل راه یافته است: «حاجی قوام‌الدین حسن وزیر اعظم سلطان حسن ایلخان و پسرش سلطان شیخ اویس بوده، چنان‌که خواجه حافظ در تاریخ وفاتش فرموده است: «سرور اهل عمائم شمع جمع انجمن / صاحب صاحبقران خواجه قوام‌الدین حسن»، زیرا که عجم عبارت صاحب را اکثر در مورد وزرا استعمال می‌کند. خصوصاً که اضافه‌اش به قران، مدعای مذکور را تأیید می‌کند. قبل از این وزیر، یعنی قبل از قوام‌الدین حسن، وزیر اعظم قوام اکبر بوده که حافظ در تاریخ وفات او با بیان «اعظم قوام» تعبیر می‌کند: «اعظم قوام دولت و دین آن‌که بر درش / از بهر خاکبوس نمودی فلک سجود». پس بعد از همین وزیر است که حاجی قوام‌الدین حسن ده سال تمام مقام وزیر اعظمی را اشغال کرد، چنان‌که تاریخ زندگی هردو نشان می‌دهد. این حاجی قوام برای خواجه حافظ مدرسه‌ای بنا کرد که خواجه سال‌ها در آنجا به تدریس و تذکیر مشغول بوده است و به تفسیر کشاف یعنی در چند جای متعلق تفسیر کشاف حواشی تعلیق کرده است» (سودی، ۱۳۶۶: ۹۱ / ۱).

جالب این‌که در مدخل «حافظ» *دیره‌المعارف بریتانیکا* — که یکی از منابع بل بوده — به این موضوع اشاره شده و احتمالاً از این رهگذر به «مقدمه» او راه یافته است: «حافظ بعداً در سلک همان حلقه درآمد، و در مدرسه‌ای که دوست و ممدوح‌اش، حاجی قوام‌الدین وزیر، برای او بنا کرده بود صاحب کرسی تفسیر قرآن شد» (بریتانیکا، ۱۹۲۹: ۶۹).

به علاوه، به گفته حافظ پژوهان مراد حافظ از «خواجه» در این قطعه به احتمال زیاد جلال‌الدین تورانشاه است. این سهو تاریخی نیز از رهگذر شرح سودی به مقدمه خانم بل راه یافته است، زیرا در ذیل این قطعه در کتاب سودی چنین آمده: «مراد از خواجه قوام‌الدین وزیر است که برای خواجه (حافظ) مدرسه‌ای بنیاد کرده بود. پس در این قطعه خواجه از ایشان وظیفه تدریس خود را طلب می‌فرماید» (سودی، ۱۳۶۶: ۴/۲۷۰۶).

۱۶-۴. «شاه شجاع تنها پادشاه خاندان آل مظفر نبود که حامی حافظ بود؛ شاه غازی، منصور محمد مظفر، نیز دوست وفادار او بود. ظاهراً هنگام جلوس منصور بر سریر شاهی حافظ در شیراز نبوده است — شاید لشکر در حال عقب‌نشینی تیمور را همراهی می‌کرده: برید باد صبا دوشم آگهی آورد/ که روز محنت و غم رو به کوتاهی آورد. همی‌رویم به شیراز، با عنایت دوست/ [زهی رفیق، که بختم به مهری آورد]. رساند رایت منصور بر فلک حافظ/ چو التجا به جناب شهنشهی آورد»^{۱۵} (ص ۴۵). بل در مصراع «رساند رایت منصور بر فلک حافظ»، «منصور» را اسم گرفته و آن را (conqueror) «فاتح/ منصور» ترجمه کرده و در داخل پرانتز نوشته که مراد «شاه منصور است، که نامش بدین معناست». به گمانم خانم بل تحت تأثیر سودی این سخن را گفته است: «... و نیز ممکن است که مراد از منصور شاه منصور باشد که یکی از مربیان خواجه بود. در این دیوان در چند جا خواجه گاه صریحاً و گاه کنایه ذکری از وی کرده است» (سودی، ۱۳۶۶: ۲/۹۰۲).

در اینجا دو نکته شایان ذکر است: الف) نخست این‌که «رایت منصور» لزوماً به پادشاه خاصی دلالت نمی‌کند و «برای هر پادشاه پیروزمندی به کار می‌رود»^{۱۶} سعدی: ... چون رایت منصور چه دل‌ها خفقان کرد (غ. ۱۸۰) خواجه برای امیرمبارز آورده (نک).

دیوان (۵۹۰)؛ ب) دو دیگر این‌که به گفته حمیدیان به شاه شجاع اشاره دارد نه شاه منصور. «بیت سوم دلالتی روشن به هنگام عزم بازگشت به موطن، پس از حدود دو سال دوری، به دنبال قضایای اختلاف و رنجش متقابل شاعر و شاه شجاع از یکدیگر، دارد» ... [این] غزل به دلالت بیت سوم (رفتن به شیراز) ظاهراً مربوط به اتمام دوره اقامت اجباری و تبعیدوار حافظ در بیرون موطن است، و گویای «التجای» مجدد به شاه شجاع. اما با «رایت منصور» در مقطع چه باید کرد و به چه معنی باید گرفت؟ قاسم غنی معتقد است که حافظ این غزل را در هنگامی گفته که شاه شجاع عازم حمله به فارس بوده و به طرف سردسیر حرکت کرده و منصور بن مظفر بن محمد، برادر کهنتر یحیی (از شاهان بعدی) از یزد به خدمت عم خود، شاه شجاع، رسیده بود (غنی، ۱۳۸۹: ۲۲۹). این نگارنده معتقد است: اصل عبارت به خود حافظ برمی‌گردد و احساس مباهاتی که از روی آوردن دوباره که با شاه شجاع داشته، اگرچه منصور را می‌توان صفت رایت (در ارتباط با شاه شجاع) دانست، و در عین حال وسیله‌ای به دست آوردن دل منصور مظفری از طریق معنایی فرعی و ایهامی (یعنی همان قول قول غنی). به دیگر سخن حافظ بدین تمهید میان سه چیز، یعنی مباهات خود، تکریم شاه شجاع، و اشارتی به منصور جمع کرده است» (حمیدیان، ۱۳۸۹: ۲۰۷۱/۳-۲۰۷۵).

۱۷-۴. «تاریخ وفات حافظ را سال ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲ و ۷۹۵ ق دانسته‌اند، اما احتمالاً تا اواخر سال ۷۹۵ ق در قید حیات بوده است» (ص ۴۶). به احتمال بسیار زیاد حافظ در سال ۷۹۱ ق درگذشته است، زیرا در مقدمه مولانا شمس‌الدین محمد گلندام موجود در نسخه نورعثمانیه (۸۰۱ ق)، کهن‌ترین نسخه شناخته‌شده کامل دیوان حافظ، سال وفات حافظ ۷۹۱ ق ذکر شده است: «در تاریخ شهر سنه احدی و تسعین و سبعمائه، ودیعت حیات، به موکلان قضا و قدر سپرد و رخت وجود، از دهلیز تنگ اجل، بیرون

برد، و روح پاکش با ساکنان عالم علوی، قرین شد [و پس از مفارقت بدن] همخوابه پاکیزه‌رویان حورالعین گشت:

به سال «با» و «صاد» و «ذال» ابجد [ز] روز هجرت میمون احمد

به سوی جنت [اعلی روان شد] فرید عهد، شمس الدین محمد

به خاک پای او چون برگذشتم [نگه] کردم صفا و نور مرقد

(ایمانی، ۱۳۹۴: سی و نه).

گفتنی است که در چند اثر قرن نهمی تاریخ وفات حافظ سال ۷۹۲ ق ذکر شده است: برای نمونه بنگرید به: ۱. *مجمل فصیحی* («سنه اثنتین و تسعین و سبعمائیه وفات مولانا اعظم افتخار الافاضل شمس الملّه و الدین محمد الحافظ الشیرازی الشاعر به شیراز مدفوناً به کت است»); ۲. *نصحات الانس* («وفات وی در سنه اثنتین و تسعین و سبعمائیه بوده است، رحمه الله تعالی»); و ۳. *حبیب‌السیر* («خواجه حافظ در سنه اثنی و تسعین و سبعمائیه به ریاض رضوان شافت») (مرتضایی، ۱۳۹۸: ۱۲۶).

افزون بر این، سندی در دست است که حافظ در اوایل سال ۷۹۲ ق در قید حیات بوده است: «زمان کتابت نسخه علاء مرنندی (غزل‌های حافظ، گردآوری علاء مرنندی، به کوشش علی فردوسی، نشر دیبایه، ۱۳۸۷) محرم ۷۹۲ است. در عنوان غزل‌ها دعاهایی چون ادا الله فضائله، طاب وقته، دام توفیقه و نظایر این‌ها آمده که نشان می‌دهد حافظ در محرم ۷۹۲ ق زنده بوده است» (شمیسا، ۱۳۹۵: ۶۸).

۱۸-۴. «وقتی، حدوداً شصت سال پس از مرگ شاعر، سلطان [ابوالقاسم] بابر شیراز را فتح کرد، بر مزار خواجه عمارتی بنا نهاد» (ص ۴۷). تاریخ دقیق ساخت آرامگاه حافظ به دستور محمد معمایی سال ۸۵۶، ۶۵ سال پس از درگذشت حافظ است نه ۶۰ سال. «در آغاز آرامگاه خواجه در «خاک مصلی» ساده و مانند قبور عادی بود. پس از

مدتی محمد معمایی، استاد سلطان ابوالقاسم بابر بهادر (۸۵۵-۸۶۱) که سمت صدارت شاه را نیز دارد بود عمارتی بر فراز مقبره وی ساخت و این کار به سال ۸۵۶ هجری یعنی ۶۵ سال پس از وفات حافظ صورت گرفت» (معین، ۱۳۶۴: ۳۳۵).

۱۹-۴. «پس از وفات خواجه، شاگردش سید قاسم انوار اشعار او را مدون ساخت و آرزویش را برآورد، و اکنون دیوان حافظ یکی از محبوب‌ترین دفترهای شعر فارسی است» (ص ۴۸). مطابق مستندات تاریخی جامع دیوان حافظ محمد گلندام است نه سید قاسم انوار. به گفته دولت‌شاه سمرقندی سید قاسم انوار از معتقدان حافظ بود و دیوان حافظ را پیوسته برایش می‌خواندند. به علاوه، به اعتقاد او گروهی از معتقدان و مصاحبان خواجه حافظ دیوان او را مدون و مبوب کردند: «سید قاسم انوار قدس الله سره معتقد حافظ بودی و دیوان حافظ را پیش او علی‌الدوام خواندندی ... و بعد از وفات خواجه حافظ معتقدان و مصاحبان او اشعار او را مدون ساخته‌اند» (سمرقندی، ۱۳۸۲: ۳۰۳).

به علاوه، مطابق نسخه نور عثمانیه (مکتوب به سال ۸۰۱) محمد گلندام جامع دیوان حافظ است نه سید قاسم انوار: «بلی، محافظت درس قرآن، و ملازمت تعلیم سلطان، و تحشیه کشف و مفتاح، و مطالعه مطالع و مصباح، و تحصین قوانین ادب، و تحسین دواوین عرب، از جمع آشتات غزلیاتش، مانع آمذی، و از تدوین و اثبات ابیاتش، وزاع گشتی. و مسود این ورق — عفاالله تعالی عنه ما سبق — در درس‌گاه دین‌پناه، مولانا و سیدنا، استاد البشر، قوام المله و الدین، عبدالله — اعلی الله تعالی [و] سبحانه درجاته فی علیین — به کرات و مرات، که به مذاکره رفتی، در اثناء محاوره، گفتمی که: این فراید فواید را [همه در یک] عقد می‌باید کشید، و این غرر درر را در یک سلک، می‌باید پیوست، تا قلاده جید وجود اهل زمان و تمیمه وشاح عروس دوران گردد. حوالت دفع و منع، به ناپروای روز [گار کردی و به غدر اهل عصر، عذر آوردی] ... سوابق حقوق

صحبت، و [لوازم عهد محبت، و ترغیب] عزیزان باصفا [و تحریض و تحضیض دوستان] باوفا، که صفحه حال از فروغ نور ایشان جمال گیرد، و بضاعت [افضال، به حسن] تربیت ایشان، کمال پذیرد، حامل و باعث بر ترتیب این کتاب، و تبویب [این ابواب گشت]. امید به کرم [واهب الوجود و] مفیض الخیر والوجود، آن که قائل و ناقل و جامع و سامع را در خلال [این احوال]، و اثنای این اشتغال، [حیاتی] تازه و مسرتی بی اندازه، کرامت گرداند، و هفوات و عثرات را به فضل شامل و عفو کامل درگذراند.

«انه علی ذلک قدیر [و بالاجابه جدیر]» (ایمانی، ۱۳۹۴: سی و نه).

۲۰-۴. «به دیوان حافظ، مانند آنتید ویرژیل، برای کارهای پیش رو تفأل می‌زنند. داستان‌های زیادی از تفأل مشاهیر به دیوان حافظ نقل شده است. از جمله آن که نادرشاه افشار برای فائق آمدن بر تردید خویش در یورش به تبریز به دیوان خواجه تفأل زد و این بیت آمد: «عراق و فارس گرفتی به شعر خوش حافظ / بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است». نادرشاه آن را به فال نیک گرفت، و بر عزم خود پای فشرد و به تبریز یورش برد» (ص ۴۸). گفتنی است که در منابع تاریخی این تفأل هم به شاه عباس صفوی منسوب است و هم به نادرشاه افشار. اما با توجه به تقدم تاریخی، باید گفت که این تفأل به شاه عباس منسوب است: الف) «از غرایب حالات آن که در آن روز که در اصفهان این مقدمه تمهید می‌یافت در همان روز در تبریز مولانا صبوری منجم تبریزی از شهر به قلعه رفته بود که وکیل پاشا را که در قلعه تبریز مانده بود ملاقات نماید وکیل ازو تفحص می‌نموده که خبر آمدن پادشاه قزلباش بر سر تبریز در شهر بر چه نهج مذکور می‌گردد و او چون خبری نداشته گفته که این خبر در شهر نیست شما از چه کس شنیده‌اید وکیل گفته که چنین گوشزد من شد، اما قایل را نمی‌دانم. لحظه این گفت‌وگو به حسب اتفاق دیوان لسان‌الغیب در میان بوده در این

باب تَفأل کرده‌اند. از مولانا صبوری منقول است که بعد از تَفأل در اول صفحهٔ یمنی این مقطع آمد: عراق و فارس گرفتی به شعر خوش حافظ/ بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است. مجملاً تسخیر آذربایجان و شیروان پیشنهاد همت والا گردیده به تاریخ هفتم شهر ربیع الثانی سنه اثنی عشر و الف به ساعتی که اختیار شده بود پای همت در رکاب سعادت و اقبال نهاده از دارالسلطنه اصفهان بیرون فرموده ... به شش روز به تبریز رسیدند» (اسکندربیک منشی، ۱۳۸۲: ۲/۶۳۸).

بنگرید به روایت دیگری از این تَفأل: «گویند در وقتی که حضرت صاحب قران ثانی شاه عباس الحسینی صفوی را عزیمت تسخیر ولایت آذربایجان منظور نظر والانهمت بود از دیوان بلاغت نشان لسان الغیب تَفأل می فرمایند به فال آن فرخنده اقبال می آید غزلی که مقطع آن این شعر است: عراق فارس گرفتی به شعر خود حافظ/ بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است. بعد از فال بی آن که به احدی فرمایند عنان عزیمت به آن صوب معطوف فرمود به اسهل وجهی آن ولایت به تصرف اولیای دولت قاهره درمی آید» (دارابی، ۱۱۴۷ق: ۱۶۴).

از آنجا که این تَفأل در کتاب *تذکره شاعران فارسی اثر سر گور اوزلی* به نادرشاه منسوب است، و همان طور که می دانیم این کتاب یکی از منابع بل بوده، پس این داستان از این رهگذر به «مقدمه» بل راه پیدا کرده است (اوزلی، ۱۸۴۶: ۳۴).

۲۱-۴. «در جای دیگر می گوید سخنان او استعاری است، و می توان تفسیری کاملاً صوفیانه از آن داشت، نظیر بیت زیر: «ندیم و مطرب و ساقی همه اوست/ خیال آب و گل در ره بهانه». اما نگاه او به تصوف وسیع و شریف است و آن را به متعالی ترین رموز اخلاق نهادینه در میان مردمان متمدن گره می زند. «تا ابد بوی محبت به مشامش نرسد/ هرکه خاک در میخانه به رخساره نرفت»، حافظ با الفاظ و عباراتی متناسب

چنین می‌سراید «فرخنده آن کسان که در روح مسکین‌اند که ملکوت آسمان از آن آن‌هاست»، و می‌افزاید «گر طمع داری از آن جامِ مرصع می‌لعل / ای بسا دُر که به نوک مژغات باید سفت» (ص ۶۲). این سخن از حافظ نیست بلکه برگرفته از کتاب مقدمات (عهد جدید: انجیل متی، ۵: ۳) است.

۵. نتیجه

اشعاری از دیوان حافظ (۱۸۹۷) به قلم گرتروود بل یکی از تلاش‌های به واقع ارزنده در اواخر قرن نوزده برای معرفی شعر و عصر حافظ به مخاطبان انگلیسی است. بی‌تردید اهمیت این اثر در عرضه‌داشت تصویری است نسبتاً جامع که او از شعر و عصر حافظ در انگلستان آن ایام ارائه کرده است. درست است که مستشرقان بزرگی چون براون، آبربی، و راس کار را بل ستوده‌اند، اما این بدان معنا نیست که ما بدون خوانشی انتقادی آن را درست بپذیریم. چنان‌که در بالا آمد بیست سهو تاریخی (و غیرتاریخی) به «مقدمه» بل راه پیدا کرده بود که ابتدا آن‌ها را مشخص کردم و در ادامه کوشیدم تا براساس منابع تاریخی معتبر عصر حافظ آن‌ها را اصلاح کنم و با ارائه مستندات نشان دهم که این سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) از چه منبع یا منابعی به «مقدمه» او راه یافته است. از آنجا که در آن روزگار اکثر تواریخ آل مظفر عمدتاً به شکل دستنویس بود این امر تا حدی برای یک مستشرق در آن روزگار طبیعی به نظر می‌رسد. با این همه، باید بیفزاییم که افزون بر کم‌دقتی گه‌گاه بل بخش اعظم سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) از رهگذر شرح سودی بر حافظ و پاره‌ای از آن‌ها از طریق مدخل «حافظ» در *دایره‌المعارف بریتانیکا و تذکره شاعران فارسی اثر سر گور* اوزلی به «مقدمه» او راه یافته است.

پی‌نوشت‌ها

1. Sir William Jones
2. *A Grammar of the Persian Language*
3. John Nott's *Select Odes From The Persian Poet Hafez*
4. Henry Wilberforce Clarke's *The Divan-i-Hafiz*
5. John Payne's *The Collected Poems of Hafiz*
6. Elizabeth Gray
7. R. Le Gallienne's *Odes from the Divan of Hafiz, Freely Rendered from Literal Translations*
8. Dick Davis' *Faces of Love: Hafez and the Poets of Shiraz*
9. *Shiraz: Persian City of Saints and Poets*
10. *Safarnameh: Persian Pictures*
11. *Poems from the Divan of Hafiz*
12. Sir William Ouseley's *Biographical Notices of Persian Poets*
13. Since the hour, that the wine-cup received honour from Shah Shudja, Fortune has put the goblet of joy into the hand of all wine-drinkers.
14. The daughter of the grape has repented of her retirement; she went to the keeper of the peace (i.e. Shah Shudja) and received permission for her deeds.
15. The wind has brought me word,
that the day of sorrow is overpast;
I will return to Shiraz through the favour of my friend.
On the banners of the Conqueror (i.e. Mansur, of whose name this is the meaning)
Hafiz is borne up into heaven; fleeing for refuge,
his destiny has set him upon the steps of a throne.
۱۶. فی‌المثل عبید زاکانی در بیت: «رسید رایت منصور شاه بنده‌نواز/ به خرمی و سعادت به خطه شیراز»، «رایت منصور» را برای شاه ابوسحاق آورده است. چنان‌که می‌دانیم عبید این قصیده را در تهنیت مراجعت شیخ ابواسحاق به شیراز سروده است (زاکانی، ۱۹۹۶: ۲۱).

منابع

ابرو، حافظ (۱۳۸۰). *زبده‌التواریخ*. تصحیح سید کمال حاج سیدجوادی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.

- الحسینی القزوینی، یحیی بن عبدالطیف (۱۳۱۴). *لب التواریخ*. تهران: نشر مؤسسه خاور.
- استرآبادی، میرزامهدی خان (۱۳۷۷). *جهانگشای نادری*. به اهتمام سید عبدالله انوار. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اسکندریگ منشی (۱۰۲۵ق). *تاریخ عالم آرای عباسی*. زیر نظر ایرج افشار. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲.
- ایمانی، بهروز (۱۳۹۴). *دیوان حافظ شیرازی کتابت ۱۰۱ هجری*. تهران: میراث مکتوب.
- پایمرد، منصور (۱۳۹۸). *زندگی حافظ شیرازی بر پایه اشعار نشانه‌دار تاریخی دیوان*. تهران: خاموش.
- تولایی، محمد (۱۳۸۰). «حافظ به عنوان غیری سرگرم‌کننده». در *مجموعه مقالات نخستین همایش ترجمه ادبی در ایران*. به اهتمام علی خزاعی فر. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، صص ۹۷-۱۰۶.
- دارابی، محمد (۱۱۴۷). *لطیفه غیبی*. ناشر: ؟، ص. ۱۶۴.
- زاکانی، عبید (۱۹۹۶). *کلیات عبید زاکانی*. تصحیح محمدجعفر محجوب. نیویورک: بیبلیوتکا پرسیکا.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۱). *از کوچه زندان: درباره زندگی و اندیشه حافظ*. تهران: سخن.
- حمیدیان، سعید (۱۳۸۹). *شرح شوق: شرح و تحلیل اشعار حافظ*. تهران: قطره.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۸۷). *حافظ*. تهران: ناهید.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۸۰). *حافظ‌نامه*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خطیب‌رهبر، خلیل (۱۳۸۲). *دیوان حافظ شیرازی*. تهران: صفی‌علی‌شاه.
- سمرقندی، دولت‌شاه (۱۳۸۲). *تذکره الشعرا*. به اهتمام و تصحیح ادوارد براون. تهران: اساطیر.
- سودی بسنوی، محمد (۱۳۶۶). *شرح سودی بر حافظ*. ترجمه عصمت ستارزاده. تهران: زرین.
- شمیسا، سیروس (۱۳۹۵). *یادداشت‌های حافظ*. تهران: میترا.
- صارمی، اسماعیل (۱۳۶۷). *حافظ از دیدگاه علامه محمد قزوینی*. تهران: علمی.
- غنی، قاسم (۱۳۸۹). *تاریخ عصر حافظ*. تهران: زوار.

- کتبی، محمود (۱۳۶۴). تاریخ آل مظفر. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- لؤلویی، پروین (۱۳۹۵). «ترجمه‌های حافظ به انگلیسی». مترجم. س. ۲۵. ش ۶۰. ۷۵-۸۱.
- معین، محمد (۱۳۶۹). حافظ شیرین سخن. ج ۱. تهران: معین.
- معین، محمد (۱۳۶۴). «زیارت‌گه زندان». در مجموعه مقالات دکتر محمد معین. به کوشش مهدخت معین. تهران: معین.
- مرتضایی، سید جواد (۱۳۹۸). زمینه‌های تاریخی/مدحی اشعار حافظ. تهران: امیرکبیر.
- ولوی، میرحسن (۱۳۹۵). طرحی از حافظ: زندگی حافظ بر اساس تواریخ و تذکره‌ها. تهران: زوار.
- Hafez, A. (2001). *Zobdat Al-tavārikh*. (ed.) Seyed Kamal Haj Seyed Javadi. Tehran: Vezarate Farhang va Ershad Publishers. [in Persian]
- Al-Hosseini, Y. (1935). *Lob Al-tavārikh*. Tehran: Khavar Publishers. [in Persian]
- Astarabadi, M. (1998). *Jahangoshā - e Nā deri*. (ed.) Seyed Abdollah Anwar. Tehran: Anjoman Asar va Mafakher Publishers. [in Persian]
- Brown, E. (1928). *Literary History of Persia*. Vol. III. Cambridge: CUP.
- Bell, F. (1927). *The Letters of Gertrude Bell*, 2 vols. London: Ernest Benn Limited.
- Davis, D. (2022). "Barbad's Song" in *The Routledge Handbook of Persian Literary Translation*. By Pouneh Shabani-Jadidi, Patricia J. Higgins, Michelle Quay. London: Routledge.
- Edition "Hafiz" in *Encyclopædia Britannica*. (1929). London: Encyclopædia Britannica, Inc.
- Monshi, E. (2003). *Tārikh-e Alamara-e Abbasi*. (ed.) Iraj Afshar. Tehran: Amir Kabir Publishers. [in Persian]
- Ghani, Gh. (2010). *Tārikh Asre Hafez*. Tehran: Zavar Publishers. [in Persian]
- Hamidian, S. (2010). *Sharh-e Shogh*. Tehran: Ghatre Publishers. [in Persian]
- Imani, B. (2015). *Divān-e Hāfez-e Shirāz*. Tehran: Miras Maktoob Publishers. [in Persian]
- Jones, W. (1804). *Grammar of Persian Language*. London: Blumer and Co.
- Kotobi, M. (1985). *Tārikh Al-e Mozaffar*. (ed.) Abdolhosseini Navaie. Tehran: Amirkabir Publishers. [in Persian]
- Khoramshahi, B. (2008). *Hāfez*. Tehran: Nahid Publishers. [in Persian]

- Khoramshahi, B. (2001). *Hāfeznameh*. Tehran: Elmi va Farhangi Publishers. [in Persian]
- Khatib Rahbar, Kh. (2003). *Divān-e Hāfez-e Shirāz*. Tehran: Safi Alishah Publishers. [in Persian]
- Moién, Mo. (1990). *Hāfez-e Shirin Sokhan*. Tehran: Moein Publishers. [in Persian]
- Mortezaie, J. (2019). *Zaminehaye Tārikhi/ Madhi Ashar-e Hāfez*. Tehran: Amir Kabir Publishers. [in Persian]
- Ousely, G. (1846). *Biographical notices of Persian Poets*. London: The Oriental Translation Fund.
- Paiymard, M. (2019). *Zendegi-e Hāfez bar paye-e ashar-e Neshānedar-e Tarikhi*. Tehran: Khamoosh Publishers. [in Persian]
- Ross, E. (1928). "Preface" to *Poems from the Divan of Hafiz*. London: William Heinemann.
- Samarghandi, D. (2003). *Tazkeratoshoarā*. (ed.) Edward Brown. Tehran: Asatir Publishers. [in Persian]
- Sudi, M. (1987). *Sharh-e Sudi bar Hāfez*. Tehran: Zarin Publishers. [in Persian]
- Shamisa, S. (2016). *Yāddāshhaye Hāfez*. Tehran: Mitra Publishers. [in Persian]
- Saremi, E. (1988). *Hāfez Az Didgāh-e Ghazvini*. Tehran: Elmi Publishers. [in Persian]
- Tavalaie, M. (2001). "Hā fez be Onwan-e Gheiri Sargarmkoonande". Mashhad: Ferdowsi University Press. [in Persian]
- Valvie, H. (2016). *Tarhi Az Zendegi Hāfez Bar Asasa-e Tāvarikh va Tazkereha*. Tehran: Zavar Publishers. [in Persian]
- Zarinkoob, A. (2002). *Az Kooch-e Rendān*. Tehran: Sokhan Publishers. [in Persian]
- Zakani, O. (1996). *Koliyāt-e Obeyd Zākani*. (ed.) Mohammad Jafar Mahjoob. New York: Biblioteca Persica Publishers. [in Persian]

مقاله پژوهشی

نقدی بر «مقدمه» اشعاری از دیوان حافظ ترجمه گرتروود بل

مصطفی حسینی*

(دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۶ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۸)

چکیده

از زمانی که سر ویلیام جونز در سال ۱۷۷۱ برای نخستین بار غزلی از حافظ را به انگلیسی — هم به نثر و هم به نظم — ترجمه کرد بیش از ۲۵۰ سال می‌گذرد. در این مدت نسبتاً بلند، مترجمان مختلف در ادوار مختلف قالب نثر، نظم و ترجمه خلاقانه را برای برگردان تمام یا گزیده‌ای از غزلیات حافظ برگزیده‌اند. از آن میان ترجمه به نظم — خواه در قالب شعر عروضی خواه شعر آزاد — پرکاربردترین قالب بوده است. با این همه، ترجمه‌های اندک‌شماری توانسته‌اند تا حدودی ظرایف و طرایف صوری و معنایی شعر حافظ را به انگلیسی منتقل کنند. یکی از این ترجمه‌ها/اشعاری از دیوان حافظ (۱۸۹۷) به قلم گرتروود بل است. متخصصان، ایرانی و انیرانی، این ترجمه را از معدود ترجمه‌های موفق و مقبول از شعر حافظ به انگلیسی دانسته‌اند. ترجمه بل را باید ترجمه‌ای نسبتاً آزادی از غزلیات حافظ به

۱. استادیار زبان و ادبیات انگلیسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

* mhosseini@basu.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-8229-1259>

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

شمار آورد. این ترجمه مشتمل بر ۴۲ غزل و یک قطعه است. به علاوه، بل «مقدمه» ای مبسوط و «تعلیقاتی» سودمند بدین ترجمه افزوده است. مستشرقان بزرگی، از جمله ادوارد براون، این «مقدمه» را یکی از بهترین و پراطلاع‌ترین نوشته‌ها به انگلیسی درباره حافظ و عصرش می‌دانند. با این همه، در این «مقدمه» سهوهای عمدتاً تاریخی به چشم می‌خورد. مقاله حاضر بر آن بوده که ابتدا این سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) را مشخص و براساس منابع تاریخی معتبر عصر حافظ اصلاح کند. مهم‌تر این‌که، با مستندات نشان دهد که این سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) از چه منبع یا منابعی به «مقدمه» بل راه یافته است.

واژه‌های کلیدی: اشعاری از دیوان حافظ، گرتروید بل، حافظ، ترجمه، مقدمه، سهوهای تاریخی.

۱. بیان مسئله

نخستین بار سر ویلیام جونز^۱ در سال ۱۷۷۱ غزل «اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را/ به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را» حافظ را هم به نثر و هم به نظم — با عنوان «سرود پارسی» — ترجمه و در کتاب *دستور زبان فارسی*^۲ خود منتشر کرد، و بدین گونه پای شعر حافظ شیراز به دنیای انگلیسی زبان گشوده شد.

غرابت و سادگی این سرود چندان مرا بر سر ذوق آورد که کوشیدم آن را به نظم ترجمه کنم. اگر خواننده دشواری برگردان اسامی خاص شرقی به شعر انگلیسی را دریابد، غرابت آهنگی را که برگزیده‌ام بر من خواهد بخشود. کوشیده‌ام، در حد وسعم، لطافت و ظرافت اصل فارسی را در ترجمه‌ام رعایت کنم، و حتی‌الامکان ریتم و آهنگ وزن فارسی آن را تقلید کرده‌ام (جونز، ۱۸۰۴: ۱۳۰).

خوش‌بختانه از آن زمان به بعد ترجمه شعر حافظ به انگلیسی — در قالب نظم و نثر — تا روزگار ما (برای نمونه ر.ک. ترجمه دیک دیویس، ۲۰۱۳) همچنان ادامه دارد.

در ابتدا ترجمه غزلیاتی چند ازو به‌طور پراکنده در مجلات، سفرنامه‌ها و جنگ‌ها منتشر می‌شد تا این‌که در سال ۱۷۸۷ جان نات برای اولین بار گزیده‌ای از اشعار حافظ را ترجمه و در مجلد مستقلی — با عنوان *برگزیده غزل‌های حافظ شاعر ایرانی*^۳ — منتشر کرد. بعدها هنری ویلبرفورس کلاک^۴ در سال ۱۸۹۱ و جان پین^۵ در سال ۱۹۰۱ *دیوان حافظ* را در سه مجلد به ترتیب به نثر و نظم با عناوین *دیوان حافظ* و *مجموعه اشعار حافظ* به انگلیسی ترجمه کردند. در مجموع، ترجمه‌های انگلیسی را که در این ۲۵۰ سال انجام شده می‌توان در سه دسته جای داد: الف) ترجمه به نثر؛ ب) ترجمه به نظم؛ و ج) ترجمه خلاقانه یا اقتباس. گفتنی است که بخش اعظم این ترجمه‌ها به نظم بوده است. مترجمان این بخش در ادوار مختلف گاه کوشیده‌اند شعر حافظ را در قالب شعر آزاد و گاه در قالب شعر عروضی انگلیسی درآوردند. افزون بر این، گروهی نیز بر آن بوده‌اند وزن و قافیه غزلیات حافظ را در ترجمه‌هایشان تقلید کنند (لؤلؤیی، ۱۳۹۵: ۷۵). اگر این ترجمه‌ها را از صافی نقد بگذرانیم و غربال کنیم دو سه ترجمه دانه‌درشت در غربال زمانه باقی می‌ماند: «پاره‌ای از ترجمه‌های موجود حافظ به انگلیسی را بررسیدم، آن‌ها نیز علی‌العموم بد و حتی ناامیدکننده‌تر بود. تنها ترجمه‌هایی که برای آن‌ها احترام قائلم ترجمه گرتروود بل، انجام شده در دهه ۱۸۹۰، و ترجمه نسبتاً متأخر و منثور الیزابت گری^۶ [۱۹۹۵]، است» (دیویس، ۲۱). به نظرم ترجمه ریچارد لوگالین، *غزل‌های از دیوان حافظ*^۷ (۱۹۰۵)، و ترجمه دیک دیویس، *صورت عشق: حافظ و شاعران شیراز*^۸ (۲۰۱۳)، را باید به این دو فقره افزود. چنان‌که آمد، ترجمه بل (به همراه مقدمه و مؤخره‌اش) از ترجمه‌های ممتاز شعر حافظ به انگلیسی است و «گزارش مبسوط و ستایش‌آمیزی که او از روزگار حافظ و ویژگی‌های عمومی شعرش در مقدمه کتاب *اشعاری از دیوان حافظ* (لندن، ۱۸۹۷) به دست داده را باید در شمار استادانه‌ترین کوشش‌ها برای عرضه این اشعار به خوانندگان انگلیسی به شمار آورد» (براون، ۱۹۲۸: ۲۷۳).

۱-۱. ضرورت، روش و هدف تحقیق

بررسی ترجمه‌های آثار شاعران و نویسندگان ایرانی به دیگر زبان‌ها (در اینجا به انگلیسی) ضرورت دارد تا دریابیم که آن‌ها چه تصویری از شاعران و نویسندگان ما عرضه کرده‌اند. چنان‌که در ادامه خواهد آمد در این پژوهش، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و به روش توصیفی - تحلیلی، به بررسی «مقدمه» بلند گرتروود بل بر کتاب *اشعاری از دیوان حافظ* پرداخته‌ام. با توجه به اهمیت و تأثیر ترجمه گرتروود بل به طور کلی و تأثیر «مقدمه» آن به طور خاص بر دیگر مترجمان انگلیسی شعر حافظ مقاله حاضر بر آن است تا خوانشی انتقادی از این «مقدمه» عرضه کند و از این رهگذر به پرسش‌های زیر پاسخ دهد: ۱. آیا گرتروود در «مقدمه» دچار سهو یا سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) شده است؟، ۲. اگر پاسخ مثبت است، این سهو یا سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) کدام‌اند و از چه منبع یا منابعی به «مقدمه» او راه پیدا کرده‌اند؟ ناگفته نماند که افزون بر «مقدمه» بل می‌توان «ترجمه» و «تعلیقات» او را نیز از نگاهی انتقادی بررسی کرد، که هر یک در خور جستاری مستقل هستند.

۲-۱. پیشینه تحقیق

خوش‌بختانه درباره ترجمه گرتروود بل از اشعار حافظ پژوهش‌هایی انجام شده است، پاره‌ای از آن‌ها در قالب فصلی از یک کتاب بوده است. برای نمونه: براون، ادوارد (۱۳۳۹)، *تاریخ ادبی ایران*، ج. ۳، ترجمه علی اصغر حکمت. تهران: کتابخانه ابن سینا؛ طاهری، ابوالقاسم (۱۳۵۲)، *سیر فرهنگ ایران در بریتانیا*، تهران: انجمن آثار ملی، صص ۳۲۳-۳۲۷؛ امامی، کریم (۱۳۸۵)، *از پست و بلند ترجمه*، ج. ۲. تهران: نیلوفر، صص ۳۰۱-۳۱۰؛ و جوادی، حسن (۱۳۹۶)، *تأثیر ادبیات فارسی در ادبیات انگلیسی*، تهران:

سمت. صص ۳۳۲-۳۳۵؛ و پاره‌ای دیگر به‌طور مستقل و مجزا در مجلات منتشر شده‌اند، مانند کریمی حکاک، احمد (۱۳۷۵)، «زیر بار منت حافظ». *ایران‌نامه*، تابستان، شماره ۵۵، صص ۵۰۵-۵۲۱؛ تولایی، محمد (۱۳۸۰)، «حافظ به عنوان غیری سرگرم‌کننده» در مجموعه مقالات نخستین همایش ترجمه ادبی در ایران به اهتمام علی خزاعی‌فر، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، صص ۹۷-۱۰۶. به‌طور کلی، می‌توان گفت که پژوهش‌هایی انجام‌شده به بررسی احوال و آثار گرتروود بل می‌پردازند و بعضاً نمونه‌ای از ترجمه او را با اصل فارسی، از جنبه‌های مختلف، مقایسه می‌کنند. تا آنجا که بررسی‌های مطلوبی درباره نقد و بررسی و صحت و سقم «مقدمه» مبسوط بل بر ترجمه‌اش، چه در خلال کتاب‌ها و چه به‌طور مستقل، وجود ندارد. مقاله حاضر احتمالاً نخستین کوشش در این زمینه باشد.

۱-۳. ترجمه گرتروود بل

گرتروود بل در اوایل بهار سال ۱۸۹۲ به همراه خانواده دایی ناتنی‌اش، خانواده لاسلز، سفیر کبیر بریتانیا به تهران آمد. نزدیک به شش ماه در ایران اقامت داشت و در این مدت به شیراز، به تعبیر آربری «شهر عرفا و شعرا»^۹، نیز سفر کرد. بل پس از بازگشت به انگلستان در سال ۱۸۹۴ *سفرنامه: تصویرهایی از ایران*^{۱۰} را منتشر کرد. بل در این کتاب «حیات شهر تهران و بازارهای آن، مکان‌های خالی از سکنه نزدیک آن، چادرنشینان اطراف آن، باغ‌های بهشتی ایرانی و سایر ابعاد این شهر را که با چشمان خود از نزدیک دیده، با اشتیاق فراوان توصیف می‌کند» (حسینی، ۱۴۰۱: ۲۷-۲۸).

بل در سال ۱۸۹۷ *اشعاری از دیوان حافظ*^{۱۱} را منتشر کرد، این کتاب مشتمل بر ترجمه چهل و دو غزل و یک قطعه است. *اشعاری از دیوان حافظ* از سه بخش تشکیل

شده است: مقدمه، غزلیات، و تعلیقات. این مقدمه درخشان و خواندنی بل «نشان می‌دهد که ترجمه او نه تنها حاصل سفر به ایران و تسلط به زبان فارسی بل نتیجه ساعت‌ها مطالعه و تحقیق در کتابخانه‌های لندن و بررسی منابع شرقی و آثار شرق‌شناسان بوده است» (تولایی، ۱۳۸۰: ۱۰۱). گرتروود بل در «مقدمه» اش کوشیده است که زندگی و زمانه حافظ را در قالب داستانی گیرا و جذاب تدوین کند و آن را به شعرش گره بزند. «حقایق مختلف مربوط به ممدوحان حافظ را به چنین شیوه‌ای در قالب داستانی روایت‌گونه کنار هم قرار دادن دست کمی از یک شاهکار ادبی ندارد» (راس، ۱۹۲۸: ۱۵). افزون بر این، اطلاعاتی که او از مطاوی تاریخ‌های عمومی درباره آل مظفر، که در آن روزگار عمدتاً به شکل دستنویس بوده، به هزار زحمت گرد آورد و تدوین کرد گواه اهتمام و اهمیت کار اوست. ناگفته نماند که «مقدمه» مفصل او در زمان خود جامع‌ترین منبع در باب حافظ به زبان انگلیسی بود. «ما خوانندگان انگلیسی بهترین تحقیق انتقادی، ستودنی و پرمغز در باب حافظ را وامدار دوشیزه گرتروود لوئین بل هستیم» (براون، ۱۹۲۸: ۲۹۲). بخش سوم کتاب بل، یعنی تعلیقات مترجم، مکمل «مقدمه» مفصل کتاب است و به فهم بهتر و کامل اشعار کمک شایانی می‌کند، و به هیچ وجه نباید آن را نادیده گرفت. این «تعلیقات»، به تعبیر راس «گواه روشن دیگری است بر مطالعات گسترده و نظرات صائب گرتروود بل» (راس، ۱۹۲۸: ۱۶).

در مجموع، کوشش ارزنده گرتروود بل را باید در زمره بهترین کوشش‌ها در ترجمه شعر حافظ به انگلیسی، در ۱۲۵ سال پیش، به شمار آورد، زیرا «علاوه بر مقدمه ستایش‌آمیز درباره احوال، روزگار، و شخصیت حافظ، ترجمه منظوم ۴۳ غزل را نیز دربرمی‌گیرد. این ترجمه اگرچه نسبتاً آزاد است، به باور من، هنرمندانه‌ترین، و تا آنجا

که به جوهر شعر حافظ مربوط است، وفادارترین برگردان شعر او [به انگلیسی] است» (براون، ۱۹۲۸: ۳۰۳).

۱-۴. نکته‌های اصلاحی

چنانکه پیش‌تر آمد، هم ترجمه و «مقدمه» و «تعلیقات» هم مبسوط‌گرتروود بل تحسین و تأیید مستشرقان بزرگانی، از جمله ادوارد براون، را به دنبال داشته است. با این همه، سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) به «مقدمه» او راه پیدا کرده که در بخش زیر به آن‌ها پرداخته‌ام. گفتنی است که تمام نقل‌قول‌های این بخش برگرفته از کتاب *حافظ* به روایت گرتروود بل ترجمه مصطفی حسینی (نشر خاموش، ۱۴۰۱) است. در این بخش ابتدا سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) بل را به ترتیب صفحات آورده و چنان‌که قبلاً گفته شد در ادامه کوشیده‌ام تا براساس منابع تاریخی معتبر عصر حافظ آن‌ها را اصلاح کنم. افزون بر این، در پاره‌ای از موارد کوشیده‌ام تا با ارائه مستندات نشان دهم که این سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) از چه منبع یا منابعی به «مقدمه» او راه یافته است.

۲-۴. «برای زندگی حافظ بنگرید به یوزف فُن هامر- پورگشتال، دفرمری در *مجله آسیایی* سال ۱۸۵۸، سر جورج اوزلی و دولت‌شاه سمرقندی، که آکنده از افسانه است. به من گفته‌اند که کتاب لطف‌الله اندکی بهتر است» (ص ۳۱). مراد خانم بل لطف‌علی بیگ مشهور به آذر بیگدلی - شاعر و تذکره‌نویس عصر زندیه - صاحب تذکره *آتشکده آذر* (۱۱۷۴-۱۱۹۳ق) است. از این رو، «لطف‌علی» درست است نه «لطف‌الله». جالب این‌که در کتاب *تذکره شاعران فارسی*^{۱۲} اثر اوزلی، که یکی از منابع بل بوده، نام ایشان

به درستی «لطف‌علی» ثبت شده است (اوزلی، ۱۸۴۶: ۳۹). گفتنی است که این تذکره مشتمل است بر شرح حال و گلچینی از اشعار نزدیک به ۸۵۰ شاعر پارسی‌گوی.

۳-۴. «ابواسحاق به اجبار به اصفهان پناه برد. چهار سال بعد، یعنی در سال ۷۵۷ ق، او را دستگیر کردند، به شیراز نزد محمد مظفر فرستادند، و با نمایشی موجه، در ملا عام در مقابل ویرانه‌های پرسپولیس گردن زدند» (ص ۳۴). مطابق مستندات تاریخی، که در ادامه می‌آید، شاه شیخ ابواسحاق را در «میدان سعادت»، که به دستور او ساخته شده بود، گردن زدند نه در «پرسپولیس». الف) «و بعد از چند روز مصاحب جمعی معتمدان و نوکران که محل آن اعتماد بودند او را به دارالملک شیراز ارسال فرمود. تختگاه اصطخر که مقام گردن‌کشی و استکبار او بود محل تذلل و انکسار او گشت و به همان میدان [سعادت] که جهت عظمت و پادشاهی ترتیب کرده بود، کلاه سلطنت را به خاک عجز و مذلت انداخت» (ابرو، ۱۳۸۰: ۱ / ۲۸۸؛ ب) «چون معلوم شد که کجاست، جمعی از معتمدان را تعیین کرد تا او را مقید ساختند و به قلعه تبرک بردند و اعلام امیر مبارزالدین کردند. بعد از چند روز فرمان شد که او را به شیراز آورند. او را مقید به شیراز فرستاد. عوام شیراز داعیه غوغایی داشتند. آوازه درانداختند که او را به قلعه قهندز می‌برند. ناگاه از راهی مجهول او را به میدان [سعادت] شیراز آوردند. امیر مبارزالدین با تمام علما و قضات و اکابر فارس حاضر بودند. فرمود که سید امیر حاج ضراب را تو کشتی؟ امیر شیخ گفت به فرمان ما کشتند. حکم بر قصاص شد» (کتبی، ۱۳۶۴: ۷۵؛ ج) «... و ابواسحق به مدت چهارده سال پادشاهی فارس کرد. بعد از آن در روز جمعه بیست‌ویکم جمادی الاول سنه ۷۵۸ در میدان [سعادت] شیراز به فرمان امیر مبارزالدین محمد مظفر به قتل رسید ... خواجه حافظ در تاریخ این واقعه گفته: بروز کاف و الف از جمادی الاول بسال ذال و دگر حا و نون علی‌الاطلاق

خدایگان سلاطین مشرق و مغرب   خدیو کشور لطف و کرم باستحقاق
سپهر حلم و حیا آفتاب جاه و جلال   جمال دنیوی و دین شاه شیخ ابواسحق
میان عرصه میدان چو دید تیغ عدو   نهاد بر دل احباب خویش داغ فراق

امیر شیخ ابواسحق را در همین میدان سعادت که خود ساخته بود دفن کردند. (الحسینی القزوینی، ۱۳۱۴: ۱۶۱؛ د) «در میدان سعادت آباد شیراز آنجا که شور و شوق ستایشگران شاه شیخ سالها پیش قصری برای وی ساخت که میخواست یادآور طاق کسری باشد، یک روز ناگهانی وی را به امر امیر مبارز اما به بهانه تقاص یک خون ناحق که به او منسوب کردند، سر بریدند» (زرین کوب، ۱۳۸۱: ۳۰).

گفتنی است که این سهو تاریخی یک بار دیگر در این «مقدمه» تکرار شده است: «وقتی که ابواسحاق را در جامه اسارت از اصفهان به شیراز آوردند، بی گمان حافظ در شیراز، و شاید شاهد مراسم اعدام او در خارج از پرسپولیس، بوده است» (ص ۴۱).

۴-۴. «مورخ ایرانی که مراسم اعدام ابواسحاق را توصیف می کند، یک رباعی را نقل می کند که گویا ابواسحاق آن را در زندان سروده است» (ص ۳۵). در اینجا ذکر دو نکته ضروری است: نخست این که، به گفته محمود کتبی، تاریخ نگار آل مظفر، ابواسحاق این رباعی را «در حالت قتل» گفته نه در زندان. در ثانی، وی افزون بر رباعی فوق این رباعی را نیز در همان حالت سروده است: افسوس که مرغ عمر را دانه نماند / امید به هیچ خویش و بیگانه نماند. دردا و دریغا که درین مدت عمر / از هرچه شنیدیم جز افسانه نماند. (کتبی، ۱۳۶۴: ۷۵).

۴-۵. «شاه شجاع، پدر را به همراه یکی از شاعران دربار حین خواندن قرآن دستگیر کرد، و دستور داد که او را نابینا کنند» (ص ۳۵). امیرمبارزالدین در سنجه با ابواسحاق چندان اهمیتی به شاعران و ادیبان نداشت و هنگام دستگیریش حین خواندن قرآن

هیچ شاعری همراهش نبود: «در روز سه‌شنبه منتصف شهر [نیمه‌ماه] رمضان سنه تسعین و خمسین در اصفهان نزول افتاد و دو روز بگذشت. شاه سلطان در نیمه‌شب پنج‌شنبه با یک کس از ملازمان پیاده به خانه شاه شجاع آمد و تقریر کرد که من می‌خواهم گریخت، حکایت عهد و اتفاق به امیر مبارزالدین رسانیده‌اند. اگر این حکایت اعتباری دارد، فردا یک کس از ما جان نمی‌برد. مقرر بر آن شد که فردا صبح پیش از طلوع آفتاب این کار آخر گردانند. صبح بامداد شاه شجاع به در خانه پدر آمد. امیر مبارزالدین به تلاوت مشغول بود. شاه محمود را در دهلیز بیرون بنشانند و شاه شجاع و شاه سلطان بر در این خانه که امیر مبارزالدین در آنجا تلاوت می‌کرد، بایستادند. پنج‌شش مرد ... به اندرون فرستادند که امیر مبارزالدین را بگیرند. او با این جماعت به اندرون آمد. امیر مبارزالدین چون ایشان را بدید، دانست که واقعه‌ای دست داده. خواست که شمشیر بگیرد اتفاقاً سلاح دورتر بود. این سرهنگان او را بگرفتند و مقید ساختند. همان لحظه شاه سلطان برفت و خواجه برهان‌الدین را قتل کرد و در شب امیر مبارزالدین را به قلعه طبرک بردند. همان شب جهان‌بین او به تکحیل میل مکحول شد» (کتبی، ۱۳۶۴: ۷۵).

۴-۶. «پس از مرگش [محمد مظفر]، شاه شجاع بر شیراز و برادرش شاه یحیی بر یزد حکم می‌راند» (ص ۳۶). در اینجا خانم گرتروود بل دچار سهو تاریخی شده است. نصرت‌الدین شاه یحیی برادرزاده شاه شجاع بود نه برادر او. «امیر مبارزالدین محمد مظفر (۷۶۵-۷۰۰) دارای پنج پسر بود: شاه شجاع، شاه مظفر، شاه محمود، سلطان احمد، و ابویزید. شاه مظفر در [دوران] حیات پدر به سال ۷۵۴ ق. فوت کرد و چهار پسر داشت از جمله شاه یحیی و شاه منصور که هر دو از ممدوحان حافظ بوده‌اند» (خرم‌شاهی، ۱۳۸۷: ۵). گفتنی است که این سهو تاریخی یک بار دیگر در این «مقدمه»

تکرار شده است: «حافظ تنها یک بار دعوت پادشهان بیگانه را اجابت نمود، و تجربه‌ای تلخ نصیبش شد. او به دیدار شاه یحیی، برادر شاه شجاع، در یزد رفت، اما صله‌ای که دریافت کرد درخور انتظارش نبود» (ص ۴۴).

۴-۷. «تیمور شیراز را به شاه یحیی، عموی منصور، که مدتی حاکم یزد بود، بخشید اما دیری نرفت که آشوب‌های مناطق شمالی امپراتوری مغول، قبل از آن که منصور عمویش را سرنگون و شیراز را اشغال کند، سپاه تاتار را به سوی خود فراخواند» (ص ۳۸). در اینجا خانم گرتروید بل دچار سهو تاریخی شده است. نصرت‌الدین شاه یحیی برادر شاه منصور بود نه عموی او، و هردو پسران شرف‌الدین بن محمد مظفر بودند.

۴-۸. «[حافظ] در جوانی از مریدان شیخ محمود عطار بود که ظاهراً در میان اهل علم شیراز تا اندازه‌ای آزاداندیش بود. شیخ محمود به زندگی علمی اهتمام نداشت، بلکه معلمی و بقالی را با هم درآمیخت» (ص ۳۹). به گفته محمد معین از احوال این شیخ محمود عطار هیچ اطلاعی در دست نیست و احتمالاً بر ساخته تذکره‌نویسان قصه‌باره و شارحان حافظ است: «چنان که گفته شد مطلع‌العلوم و تفسیر حافظ تألیف سودی به نقل از مناقب خواجه و *دائرةالمعارف بریتانیکا* او را مرشد حافظ شمرده‌اند، ولی از احوال او اطلاعی در دست نیست». (معین، ۱۳۶۹: ۳۰۰). سودی، شارح دیوان حافظ، در چند فقره به شیخ محمود عطار به عنوان پیر و مراد حافظ اشاره کرده است: «این شیخ عطار پیر خواجه بوده که صاحب خانقاه نبود و بلکه با شغل عطار معیشت می‌کرد» و «دردی‌کشان یک‌رنگ کنایه از شیخ محمود عطار می‌باشد که پیر حضرت خواجه است». و از آنجا که خانم بل اعتقاد راسخی به شرح سودی داشته سخن او را عین صواب دانسته و در کتاب خود آورده است (سودی، ۱۳۶۶: ۷۹۳/۲).

جالب این‌که در مدخل «حافظ» *دایره‌المعارف بریتانیکا* — که یکی از منابع بل بوده — به این موضوع نیز اشاره شده و احتمالاً از این رهگذر به اثر او راه یافته است: «حافظ از همان آغاز به‌جد به مطالعه شعر و الهیات پرداخت و در فلسفه عرفان — نزد شیخ محمود عطار، پیر حلقه درویش، تلمذ کرد — نیز عالم شد» (بریتانیکا، ۱۹۲۹: ۶۹).

۴-۹. «اما آغاز شعر و شاعری حافظ هرچه بوده، دیری نگذشت که در اوان جوانی نام و آوازه‌ای یافت. ابواسحاق ممدوح نخست او بود. به گفته حافظ: «به یمن دولت منصور شاهی / علم شد حافظ اندر نظم اشعار» (ص ۴۰). حافظ‌پژوهان این بیت و کل غزل را در مدح شاه منصور می‌دانند نه شاه شیخ ابواسحاق (برای نمونه بنگرید به قاسم غنی (ص ۴۰۳) و محمد معین (ص ۲۳۰). اما از آنجا که خانم بل برای فهم اشعار حافظ به شرح *سودی بر حافظ* مراجعه می‌کرده این خطا از رهگذر آن کتاب به «مقدمه» او راه یافته است: «از برکت رایت منصور شاه ابواسحاق حافظ در نظم اشعار منصور شد؛ از یمن انتساب به ابواسحاق طبع شعرش قوت یافت و در نتیجه مشهور عالم شد» (سودی، ۱۳۶۶: ۳/ ۱۴۷۹).

گفتنی است که «در بعضی از نسخ دیوان حافظ «به یمن دولت سلطان غضنفر است» که در آن صورت مقصود سلطان غضنفر پسر شاه منصور است» (غنی، ص ۴۰۳). به علاوه، در غزل قصیدگونه: «جوزا سحر نهاد حمایل برابرم / یعنی غلام شاهم و سوگند می‌خورم»، که در مدح شاه منصور است، اشاره‌ای به سلطان غضنفر وجود دارد: «شبل الاسد به صید دلم حمله کرد و من / گر لاغرم و گرنه، شکار غضنفرم» که بدون شک اشاره است به سلطان غضنفر پسر شاه منصور که در سنه ۷۹۵ با اغلب افراد خاندان آل مظفر به امر امیر تیمور گشته شد» (معین، ۱۳۶۹: ۲۳۲).

۱۰-۴. «اما این سخنان آتش‌انگیز و کنایه‌آمیز، که پادشاه در آن تبحر داشت، بنای دوستی آنان را که بر ذوق، قریحه و شعر دوستی استوار بود، ویران نکرد. حافظ می‌گوید: «از آن ساعت که جام می به دست او مشرف شد / زمانه ساغر شادی به یاد میگساران زد» (۳۵)؛ و در چند غزل، از جلوس شاه شجاع بر تخت شاهی، و گشوده شدن در میخانه‌ها به امر او استقبال می‌کند» (ص ۴۱). با نگاهی به ترجمه انگلیسی این بیت درمی‌یابیم که خانم بل «او» در بیت «از آن ساعت که جام می به دست او مشرف شد / زمانه ساغر شادی به یاد میگساران زد»^{۱۳} را شاه شجاع دانسته، حال آن‌که این بیت و کل غزل در مدح شاه منصور است (غنی، ۱۳۸۹: ۴۰۸). به گمانم این سهو از رهگذر شرح سودی به «مقدمه» خانم بل راه یافته است: «از آن زمان به بعد که جام می با دست شاه شجاع مشرف گشته، یعنی از وقتی که قلع شراب را به دست گرفته زمانه ساغر شادی و سرور به عشق باده‌نوشان زد. یعنی به عشق باده‌نوشان و از کمال خوشحالی که در روزگار یک چنین پادشاه عیاش و باده‌نوشی پیدا شده این ساغر شادی را نوشید. سابق بر این در دوسه جا اشاره رفت که شاه شجاع پادشاهی باده‌نوش بوده که در دوران خود مانع از باده‌نوشی کسی نمی‌شد» (سودی، ۱۳۶۶: ۲ / ۹۳۶).

۱۱-۴. «دوستان دختر رز توبه ز مستوری کرد / شدی سوی محتسب و کار به دستوری کرد»^{۱۴} (ص ۴۱). خانم بل در مصراع «شد سوی محتسب و کار به دستوری کرد»، «محتسب» را «حافظ امنیت / صلح» ترجمه کرده و در داخل پرانتز نوشته که مراد «شاه شجاع» است. حال آن‌که در مصراع مذکور محتسب (مأمور حکومتی) نه تنها به فرد خاصی اشاره ندارد بل حافظ بدو گوشه و کنایه هم زده است: «جنبه دیگر طنز در این است که این دختر، پس از چنین توبه‌ای، برای این‌که حشر و نشر او با مردان میخواره وجهه قانونی یابد و مجاز تلقی شود، یک‌راست نزد محتسب می‌رود تا از او

همچون زنان بدکاره پروانه کار بگیرد. محتسب هم از اعضای نهادی است به نام دیوان احتساب یا دیوان شرع، که لابد متمایل بدان است که نابهنجاری‌های از این دست را هم در زیر پوششی به نام اجازه رسمی کار در «بیت‌اللطفا» یا کوی و برزن بهنجار جلوه دهد. جایگاه محتسب (همیشه منفور) هم تا حد دخالت و نظارت در کار فواحش فروکاسته می‌شود» (حمیدیان، ۱۳۸۹: ۳/۲۰۰۶).

گفتنی است که سودی این غزل را مربوط به دوران حکومت نیابتی دلشاد خاتون می‌داند: «این سه بیت خواجه [دوستان دختر رز توبه ز مستوری کرد/ شد سوی محتسب و کار به دستوری کرد. آمد از پرده به مجلس عرقش پاک کنید/ تا بگویند به حریفان که چرا دوری کرد. جای آن است که در عقل وصالش گیرند/ دختر مست چنین کاین همه مستوری کرد] تلمیحی است به زمان سلطنت دلشاد خاتون که باده‌نوشی را سخت ممنوع کرده بود و این موضوع در تاریخ ایلخانیان نوشته شده. یعنی دلشاد خاتون چند سالی که نیابتاً سلطنت کرد در زمان زمامداری خود برای از بین بردن فواحش و فسوق دستورات اکید و سخت صار کرده بود که حتی شراب خوردن را با زدن حد اکتفا نکرده بلکه می‌کشت. اما بعدها که پسرانش به حد بلوغ رسیده و قادر به اداره کردن امور سلطنت گشتند. به تخت سلطنت جلوس کردند. اما بیش از حد عیاش و باده‌نوش شدند و مزاحم و مانع شرب خمر هیچ کس نشدند، علی‌الخصوص شاه شجاع که هم سخی و هم شجیع و یک پادشاه مقتدر بود» (سودی، ۱۳۶۶: ۲/۸۶۱).

۱۲-۴. «یکی از وزیران شاه شجاع، حاجی قوام‌الدین حسن، نیز از دوستان شفیق حافظ بود» (ص ۴۲). بل در اینجا دچار سهو تاریخی شده است، زیرا حاجی قوام (قوام‌الدین حسن تمغاجی) از وزرای شاه شیخ ابواسحاق بود نه شاه شجاع، و پیش از

آن که شاه شجاع بر تخت شاهی بنشیند در زمان محاصره شیراز به دست امیر مبارزالدین در روز ششم ربیع الاول سال ۷۵۴ فوت کرده بود. «از آثار دولت که امیر مبارزالدین را دست داد، در فتح شیراز، چند قضیه واقع شد. اولاً در روز جمعه ششم ربیع الاول سنه اربع و خمسين [۷۵۴] خواجه حاجی قوام‌الدین حسن، که از اکابر روس فارس بود و مثل او به کرم و خیرات و مبرات و خصایل پسندیده در فارس کس نشان نداده، وفات کرد و امیر شیخ به غایت مضطر شد» (کتبی، ۱۳۶۴: ۶۲).

۱۳-۴. «حافظ در اشعارش بارها به او [حاجی قوام‌الدین حسن] با عنوان أصف ثانی (أصف اول، برخیا، وزیر حضرت سلیمان که در عقل و کفایت زبانزد است) ... اشاره کرده است» (ص ۴۲). از مطالعه دیوان حافظ دانسته می‌شود که او لقب «أصف» و «أصف ثانی» را برای وزیران هم‌روزگار خود از عمادالدین محمود تا جلال‌الدین توران‌شاه به کار برده است. برای نمونه بنگرید به: «بخواه جام صبحی به یاد أصف عهد/ وزیر ملک سلیمان، عماد دین، محمود»؛ چنان‌که ملاحظه می‌فرمایید در این بیت حافظ لقب «أصف» را برای خواجه عمادالدین محمود وزیر ابواسحاق به کار برده است. لقب «أصف ثانی» در دیوان حافظ عمدتاً به دو شخصیت تاریخی اشاره دارد: (۱) قوام‌الدین محمد صاحب‌عیار و (۲) جلال‌الدین تورانشاه. برای نمونه حافظ در قصیده‌های در مدح قوام‌الدین محمد صاحب‌عیار سروده: «مگیر چشم عنایت ز حال حافظ باز/ وگرنه حال بگویم به أصف ثانی». و فی‌المثل در غزلی گفته: «حافظ این گوهر منظوم که از طبع انگیخت/ ز اثر تربیت أصف ثانی دانست». و در غزلی در مدح جلال‌الدین تورانشاه سروده: «وفاداری و حقگویی نه کار هر کسی باشد/ غلام أصف ثانی جلال‌الحق و الدینم» (خرمشاهی، ۱۳۸۰: ۱ / ۲۹۱-۴۹۱).

۱۴-۴. «حافظ در بازگشت از سفری، احتمالاً به یزد، چند ماهی را در خانه این وزیر [حاجی قوام‌الدین حسن] گذراند و با او انس گرفت. در قطعه‌ای، که گفت‌وگویی بین حافظ و اوست، می‌گوید: «پس از دو سال که بختت به خانه بازآورد/ چرا ز خانه خواجه به در نمی‌آیی؟»، حافظ می‌گوید معذورم بدارید، زیرا به اجبار در این راه قدم نهادم: «وکیل قاضی‌ام اندر گذر کمین کرده است/ به کف قباله دعوی چو مار شیدایی. که گر برون نهم از آستان خواجه قدم/ بگیردم سوی زندان برد به رسوایی»، و می‌گوید در چنین اوضاع هولناکی، آستان خواجه حصار امنی است، و اگر از آن قدم برون بنهم، غم‌الپادشاه مرا بگیرند و به رسوایی سوی زندان برند، و «به عون قوت بازوی بندگان وزیر/ به سیلی‌اش بشکافم دماغ سودایی» (ص ۴۲).

سفر حافظ به یزد در دوره شاه شجاع، حدوداً سال ۷۷۰ ق به بعد، اتفاق افتاد، این در حالی است که قوام‌الدین حسن در سال ۷۵۴ ق درگذشته بود. به گفته حافظ‌پژوهان حافظ در دوران وزارت جلال‌الدین تورانشاه از یزد به شیراز بازگشت و مدتی را در خانه او گذراند. بنگرید به الف) «شاید پس از سفر یزد این اتفاق افتاده بود و بنابراین سفر یزد او دو سال طول کشیده و منظور از وزیر همان جلال‌الدین تورانشاه بود که او را با خود همراه آورد» (معین، ۱۳۶۹: ۶۲۹). و ب) «چراغ امیدی در دلش روشن شده بود و آن بار بستن و رفتن است تا ملک سلیمان، شیراز، همراه با کوبه آصف دوران، جلال‌الدین تورانشاه، که حافظ در اغلب غزل‌های در تبعیدش به گونه‌ای به او اشاره کرده است» (پایمرد، ۱۳۹۸: ۲۶۰).

به نظر مراد خانم بل جلال‌الدین تورانشاه بوده، وی این دو [قوام‌الدین حسن و جلال‌الدین تورانشاه] را با هم خلط کرده است. احتمالاً این سهو از رهگذر شرح سودی به «مقدمه» خانم بل راه یافته است، زیرا در ذیل این قطعه در کتاب سودی

چنین آمده: «خواجه (شاعر) پس از مدتی توقف در دیار غربت به شهر خویش که برمی‌گردد قوام‌الدین حسن در منزل خود از وی نگهداری می‌کند و مدتی مانع خروجش از منزل و خانه می‌شود، چون در بین‌شان دوستی محکمی برقرار بود. حتی برای شاعر مدرسه‌ای بنیاد می‌کند چنان‌که سابقاً تفصیلاً گذشت. پس مرادش از عبارت: «که گر برون نهم از آستان خواجه قدم» یعنی که از ترس طلبکار از منزل خارج نمی‌شوم، حسن طلب است: خواجه، قوام را متوجه می‌سازد که دینش را ادا کند» (سودی، ۱۳۶۶: ۴ / ۲۷۴۰).

۱۵-۴. «خواجه قوام‌الدین دیگری، وزیر سلطان اویس بغدادی، نیز هست که در اشعار حافظ بارها بدو اشاره شده است. او در شیراز مدرسه‌ای برای حافظ بنا نهاد، حافظ در آن درس قرآن می‌داد، و اشعار خود را به آواز از برمی‌خواند، و آوازه‌اش بسیاری از طالبان علم را پای درس او می‌نشانند. حافظ برای تأمین مخارج این مدرسه در قطعه‌ای موجز با الفاظی خوش از ممدوحش صله و وظیفه‌ای چند می‌طلبد: به سمع خواجه رسان ای ندیم وقت‌شناس / به خلوتی که در او اجنبی صبا باشد. لطیفه‌ای به میان آر و خوش بخندانش / به نکته‌ای که دلش را در آن رضا باشد. پس آن‌گهش ز کرم اینقدر به لطف بپرس / که گر وظیفه تقاضا کنم روا باشد؟» (ص ۴۳). در دیوان حافظ سخنی از وزیر سلطان اویس بغدادی به میان نیامده است. از خاندان آل جلایر حافظ تنها سلطان اویس (پسر شیخ حسن) و سلطان احمد (پسر سلطان اویس) را مدح کرده است. ظاهراً حافظ غزل «خوش آمد گل و از آن خوشتر نباشد / که در دستت به جز ساغر نباشد» را در مدح سلطان اویس و غزل «احمدالله علی معدله السلطان / احمد شیخ اویس حسن ایلخانی» را در ستایش سلطان احمد سروده است. گفته‌اند که حافظ

در غزل «کلک مشکین تو روزی که ز ما یاد کند/ ببرد اجر دو صد بنده که آزاد کند» نیز از سلطان احمد یاد کرده است (غنی، ۱۳۸۹: ۳۲۱).

به گمانم، این سهو تاریخی نیز از رهگذر شرحِ سودی به «مقدمه» خانم بل راه یافته است: «حاجی قوام‌الدین حسن وزیر اعظم سلطان حسن ایلخان و پسرش سلطان شیخ اویس بوده، چنان‌که خواجه حافظ در تاریخ وفاتش فرموده است: «سرور اهل عمائم شمع جمع انجمن/ صاحب صاحبقران خواجه قوام‌الدین حسن»، زیرا که عجم عبارت صاحب را اکثر در مورد وزرا استعمال می‌کند. خصوصاً که اضافه‌اش به قران، مدعای مذکور را تأیید می‌کند. قبل از این وزیر، یعنی قبل از قوام‌الدین حسن، وزیر اعظم قوام اکبر بوده که حافظ در تاریخ وفات او با بیان «اعظم قوام» تعبیر می‌کند: «اعظم قوام دولت و دین آن‌که بر درش/ از بهر خاکبوس نمودی فلک سجود». پس بعد از همین وزیر است که حاجی قوام‌الدین حسن ده سال تمام مقام وزیر اعظمی را اشغال کرد، چنان‌که تاریخ زندگی هردو نشان می‌دهد. این حاجی قوام برای خواجه حافظ مدرسه‌ای بنا کرد که خواجه سال‌ها در آنجا به تدریس و تذکیر مشغول بوده است و به تفسیر کشاف یعنی در چند جای متعلق تفسیر کشاف حواشی تعلیق کرده است» (سودی، ۱۳۶۶: ۹۱ / ۱).

جالب این‌که در مدخل «حافظ» دیره‌المعارف بریتانیکا — که یکی از منابع بل بوده — به این موضوع اشاره شده و احتمالاً از این رهگذر به «مقدمه» او راه یافته است: «حافظ بعداً در سلک همان حلقه درآمد، و در مدرسه‌ای که دوست و ممدوح‌اش، حاجی قوام‌الدین وزیر، برای او بنا کرده بود صاحب کرسی تفسیر قرآن شد» (بریتانیکا، ۱۹۲۹: ۶۹).

به علاوه، به گفته حافظ پژوهان مراد حافظ از «خواجه» در این قطعه به احتمال زیاد جلال‌الدین تورانشاه است. این سهو تاریخی نیز از رهگذر شرح سودی به مقدمه خانم بل راه یافته است، زیرا در ذیل این قطعه در کتاب سودی چنین آمده: «مراد از خواجه قوام‌الدین وزیر است که برای خواجه (حافظ) مدرسه‌ای بنیاد کرده بود. پس در این قطعه خواجه از ایشان وظیفه تدریس خود را طلب می‌فرماید» (سودی، ۱۳۶۶: ۴/۲۷۰۶).

۱۶-۴. «شاه شجاع تنها پادشاه خاندان آل مظفر نبود که حامی حافظ بود؛ شاه غازی، منصور محمد مظفر، نیز دوست وفادار او بود. ظاهراً هنگام جلوس منصور بر سریر شاهی حافظ در شیراز نبوده است — شاید لشکر در حال عقب‌نشینی تیمور را همراهی می‌کرده: برید باد صبا دوشم آگهی آورد/ که روز محنت و غم رو به کوتاهی آورد. همی‌رویم به شیراز، با عنایت دوست/ [زهی رفیق، که بختم به همراهی آورد]. رساند رایت منصور بر فلک حافظ/ چو التجا به جناب شهنشهی آورد»^{۱۵} (ص ۴۵). بل در مصراع «رساند رایت منصور بر فلک حافظ»، «منصور» را اسم گرفته و آن را (conqueror) «فاتح/ منصور» ترجمه کرده و در داخل پرانتز نوشته که مراد «شاه منصور است، که نامش بدین معناست». به گمانم خانم بل تحت تأثیر سودی این سخن را گفته است: «... و نیز ممکن است که مراد از منصور شاه منصور باشد که یکی از مربیان خواجه بود. در این دیوان در چند جا خواجه گاه صریحاً و گاه کنایه ذکری از وی کرده است» (سودی، ۱۳۶۶: ۲/۹۰۲).

در اینجا دو نکته شایان ذکر است: الف) نخست این‌که «رایت منصور» لزوماً به پادشاه خاصی دلالت نمی‌کند و «برای هر پادشاه پیروزمندی به کار می‌رود»^{۱۶} سعدی: ... چون رایت منصور چه دل‌ها خفقان کرد (غ. ۱۸۰) خواجه برای امیرمبارز آورده (نک).

دیوان (۵۹۰)؛ ب) دو دیگر این‌که به گفته حمیدیان به شاه شجاع اشاره دارد نه شاه منصور. «بیت سوم دلالتی روشن به هنگام عزم بازگشت به موطن، پس از حدود دو سال دوری، به دنبال قضایای اختلاف و رنجش متقابل شاعر و شاه شجاع از یکدیگر، دارد» ... [این] غزل به دلالت بیت سوم (رفتن به شیراز) ظاهراً مربوط به اتمام دوره اقامت اجباری و تبعیدوار حافظ در بیرون موطن است، و گویای «التجای» مجدد به شاه شجاع. اما با «رایت منصور» در مقطع چه باید کرد و به چه معنی باید گرفت؟ قاسم غنی معتقد است که حافظ این غزل را در هنگامی گفته که شاه شجاع عازم حمله به فارس بوده و به طرف سردسیر حرکت کرده و منصور بن مظفر بن محمد، برادر کهنتر یحیی (از شاهان بعدی) از یزد به خدمت عم خود، شاه شجاع، رسیده بود (غنی، ۱۳۸۹: ۲۲۹). این نگارنده معتقد است: اصل عبارت به خود حافظ برمی‌گردد و احساس مباهاتی که از روی آوردن دوباره که با شاه شجاع داشته، اگرچه منصور را می‌توان صفت رایت (در ارتباط با شاه شجاع) دانست، و در عین حال وسیله‌ای به دست آوردن دل منصور مظفری از طریق معنایی فرعی و ایهامی (یعنی همان قول قول غنی). به دیگر سخن حافظ بدین تمهید میان سه چیز، یعنی مباهات خود، تکریم شاه شجاع، و اشارتی به منصور جمع کرده است» (حمیدیان، ۱۳۸۹: ۲۰۷۱/۳-۲۰۷۵).

۱۷-۴. «تاریخ وفات حافظ را سال ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲ و ۷۹۵ ق دانسته‌اند، اما احتمالاً تا اواخر سال ۷۹۵ ق در قید حیات بوده است» (ص ۴۶). به احتمال بسیار زیاد حافظ در سال ۷۹۱ ق درگذشته است، زیرا در مقدمه مولانا شمس‌الدین محمد گلندام موجود در نسخه نورعثمانیه (۸۰۱ ق)، کهن‌ترین نسخه شناخته‌شده کامل دیوان حافظ، سال وفات حافظ ۷۹۱ ق ذکر شده است: «در تاریخ شهور سنه احدی و تسعین و سبعمائه، ودیعت حیات، به موکلان قضا و قدر سپرد و رخت وجود، از دهلیز تنگ اجل، بیرون

برد، و روح پاکش با ساکنان عالم علوی، قرین شد [و پس از مفارقت بدن] همخوابه پاکیزه‌رویان حورالعین گشت:

به سال «با» و «صاد» و «ذال» ابجد [ز] روز هجرت میمون احمد
 به سوی جنت [اعلی روان شد] فرید عهد، شمس الدین محمد
 به خاک پای او چون برگذشتم [نگه] کردم صفا و نور مرقد

(ایمانی، ۱۳۹۴: سی و نه).

گفتنی است که در چند اثر قرن نهمی تاریخ وفات حافظ سال ۷۹۲ ق ذکر شده است: برای نمونه بنگرید به: ۱. *مجمعل فصیحی* («سنه اثنتین و تسعین و سبعمائیه وفات مولانا اعظم افتخار الافاضل شمس الملّه و الدین محمد الحافظ الشیرازی الشاعر به شیراز مدفوناً به کت است»); ۲. *نصحات الانس* («وفات وی در سنه اثنتین و تسعین و سبعمائیه بوده است، رحمه الله تعالی»); و ۳. *حبیب‌السیر* («خواجه حافظ در سنه اثنی و تسعین و سبعمائیه به ریاض رضوان شافت») (مرتضایی، ۱۳۹۸: ۱۲۶).

افزون بر این، سندی در دست است که حافظ در اوایل سال ۷۹۲ ق در قید حیات بوده است: «زمان کتابت نسخه علاء مرنندی (غزل‌های حافظ، گردآوری علاء مرنندی، به کوشش علی فردوسی، نشر دیبایه، ۱۳۸۷) محرم ۷۹۲ است. در عنوان غزل‌ها دعاهایی چون ادا الله فضائله، طاب وقته، دام توفیقه و نظایر این‌ها آمده که نشان می‌دهد حافظ در محرم ۷۹۲ ق زنده بوده است» (شمیسا، ۱۳۹۵: ۶۸).

۱۸-۴. «وقتی، حدوداً شصت سال پس از مرگ شاعر، سلطان [ابوالقاسم] بابر شیراز را فتح کرد، بر مزار خواجه عمارتی بنا نهاد» (ص ۴۷). تاریخ دقیق ساخت آرامگاه حافظ به دستور محمد معمایی سال ۸۵۶، ۶۵ سال پس از درگذشت حافظ است نه ۶۰ سال. «در آغاز آرامگاه خواجه در «خاک مصلی» ساده و مانند قبور عادی بود. پس از

مدتی محمد معمایی، استاد سلطان ابوالقاسم بابر بهادر (۸۵۵-۸۶۱) که سمت صدارت شاه را نیز دارد بود عمارتی بر فراز مقبره وی ساخت و این کار به سال ۸۵۶ هجری یعنی ۶۵ سال پس از وفات حافظ صورت گرفت» (معین، ۱۳۶۴: ۳۳۵).

۱۹-۴. «پس از وفات خواجه، شاگردش سید قاسم انوار اشعار او را مدون ساخت و آرزویش را برآورد، و اکنون دیوان حافظ یکی از محبوب‌ترین دفترهای شعر فارسی است» (ص ۴۸). مطابق مستندات تاریخی جامع دیوان حافظ محمد گلندام است نه سید قاسم انوار. به گفته دولت‌شاه سمرقندی سید قاسم انوار از معتقدان حافظ بود و دیوان حافظ را پیوسته برایش می‌خواندند. به علاوه، به اعتقاد او گروهی از معتقدان و مصاحبان خواجه حافظ دیوان او را مدون و مبوب کردند: «سید قاسم انوار قدس الله سره معتقد حافظ بودی و دیوان حافظ را پیش او علی‌الدوام خواندندی ... و بعد از وفات خواجه حافظ معتقدان و مصاحبان او اشعار او را مدون ساخته‌اند» (سمرقندی، ۱۳۸۲: ۳۰۳).

به علاوه، مطابق نسخه نور عثمانیه (مکتوب به سال ۸۰۱) محمد گلندام جامع دیوان حافظ است نه سید قاسم انوار: «بلی، محافظت درس قرآن، و ملازمت تعلیم سلطان، و تحشیه کشف و مفتاح، و مطالعه مطالع و مصباح، و تحصین قوانین ادب، و تحسین دواوین عرب، از جمع آشتات غزلیاتش، مانع آمذی، و از تدوین و اثبات ابیاتش، وزاع گشتی. و مسود این ورق — عفاالله تعالی عنه ما سبق — در درس‌گاه دین‌پناه، مولانا و سیدنا، استاد البشر، قوام المله و الدین، عبدالله — اعلی الله تعالی [و] سبحانه درجاته فی علیین — به کرات و مرات، که به مذاکره رفتی، در اثناء محاوره، گفتی که: این فراید فواید را [همه در یک] عقد می‌باید کشید، و این غرر درر را در یک سلک، می‌باید پیوست، تا قلاده جید وجود اهل زمان و تمیمه وشاح عروس دوران گردد. حواله دفع و منع، به ناپروای روز [گار کردی و به غدر اهل عصر، عذر آوردی] ... سوابق حقوق

صحبت، و [لوازم عهود محبت، و ترغیب] عزیزان باصفا [و تحریض و تحضیض دوستان] باوفا، که صفحه‌ی حال از فروغ نور ایشان جمال گیرد، و بضاعت [افضال، به حسن] تربیت ایشان، کمال پذیرد، حامل و باعث بر ترتیب این کتاب، و تبویب [این ابواب گشت]. امید به کرم [واهب الوجود و] مفیض الخیر والوجود، آن‌که قائل و ناقل و جامع و سامع را در خلال [این احوال]، و اثنای این اشتغال، [حیاتی] تازه و مسرتی بی‌اندازه، کرامت گرداند، و هفوات و عثرات را به فضل شامل و عفو کامل درگذراند.

«انه علی ذلک قدیر [و بالاجابه‌ی جدیر]» (ایمانی، ۱۳۹۴: سی و نه).

۲۰-۴. «به دیوان حافظ، مانند آن‌تید ویرژیل، برای کارهای پیش رو تفأل می‌زنند. داستان‌های زیادی از تفأل مشاهیر به دیوان حافظ نقل شده است. از جمله آن‌که نادرشاه افشار برای فائق آمدن بر تردید خویش در یورش به تبریز به دیوان خواجه تفأل زد و این بیت آمد: «عراق و فارس گرفتی به شعر خوش حافظ / بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است». نادرشاه آن را به فال نیک گرفت، و بر عزم خود پای فشرد و به تبریز یورش برد» (ص ۴۸). گفتنی است که در منابع تاریخی این تفأل هم به شاه عباس صفوی منسوب است و هم به نادرشاه افشار. اما با توجه به تقدم تاریخی، باید گفت که این تفأل به شاه عباس منسوب است: الف) «از غرایب حالات آن‌که در آن روز که در اصفهان این مقدمه تمهید می‌یافت در همان روز در تبریز مولانا صبوری منجم تبریزی از شهر به قلعه رفته بود که وکیل پاشا را که در قلعه تبریز مانده بود ملاقات نماید وکیل ازو تفحص می‌نموده که خبر آمدن پادشاه قزلباش بر سر تبریز در شهر بر چه نهج مذکور می‌گردد و او چون خبری نداشته گفته که این خبر در شهر نیست شما از چه کس شنیده‌اید وکیل گفته که چنین گوشزد من شد، اما قایل را نمی‌دانم. لحظه‌ی این گفت‌وگو به حسب اتفاق دیوان لسان‌الغیب در میان بوده در این

باب تَفأل کرده‌اند. از مولانا صبوری منقول است که بعد از تَفأل در اول صفحهٔ یمنی این مقطع آمد: عراق و فارس گرفتگی به شعر خوش حافظ/ بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است. مجملاً تسخیر آذربایجان و شیروان پیشنهاد همت والا گردیده به تاریخ هفتم شهر ربیع الثانی سنه اثنی عشر و الف به ساعتی که اختیار شده بود پای همت در رکاب سعادت و اقبال نهاده از دارالسلطنه اصفهان بیرون فرموده ... به شش روز به تبریز رسیدند» (اسکندربیک منشی، ۱۳۸۲: ۲/ ۶۳۸).

بنگرید به روایت دیگری از این تَفأل: «گویند در وقتی که حضرت صاحب قران ثانی شاه عباس الحسینی صفوی را عزیمت تسخیر ولایت آذربایجان منظور نظر والانهمت بود از دیوان بلاغت نشان لسان الغیب تَفأل می فرمایند به فال آن فرخنده اقبال می آید غزلی که مقطع آن این شعر است: عراق فارس گرفتگی به شعر خود حافظ/ بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است. بعد از فال بی آن که به احدی فرمایند عنان عزیمت به آن صوب معطوف فرمود به اسهل وجهی آن ولایت به تصرف اولیای دولت قاهره درمی آید» (دارابی، ۱۱۴۷ق: ۱۶۴).

از آنجا که این تَفأل در کتاب *تذکره شاعران فارسی اثر سر گور اوزلی* به نادرشاه منسوب است، و همان طور که می دانیم این کتاب یکی از منابع بل بوده، پس این داستان از این رهگذر به «مقدمه» بل راه پیدا کرده است (اوزلی، ۱۸۴۶: ۳۴).

۲۱-۴. «در جای دیگر می گوید سخنان او استعاری است، و می توان تفسیری کاملاً صوفیانه از آن داشت، نظیر بیت زیر: «ندیم و مطرب و ساقی همه اوست/ خیال آب و گل در ره بهانه». اما نگاه او به تصوف وسیع و شریف است و آن را به متعالی ترین رموز اخلاق نهادینه در میان مردمان متمدن گره می زند. «تا ابد بوی محبت به مشامش نرسد/ هرکه خاک در میخانه به رخساره نرفت»، حافظ با الفاظ و عباراتی متناسب

چنین می‌سراید «فرخنده آن کسان که در روح مسکین‌اند که ملکوت آسمان از آن آن‌هاست»، و می‌افزاید «گر طمع داری از آن جامِ مرصع می‌لعل / ای بسا دُر که به نوک مژغات باید سفت» (ص ۶۲). این سخن از حافظ نیست بلکه برگرفته از کتاب مقدمات (عهد جدید: انجیل متی، ۵: ۳) است.

۵. نتیجه

اشعاری از دیوان حافظ (۱۸۹۷) به قلم گرتروود بل یکی از تلاش‌های به واقع ارزنده در اواخر قرن نوزده برای معرفی شعر و عصر حافظ به مخاطبان انگلیسی است. بی‌تردید اهمیت این اثر در عرضه‌داشت تصویری است نسبتاً جامع که او از شعر و عصر حافظ در انگلستان آن ایام ارائه کرده است. درست است که مستشرقان بزرگی چون براون، آبربی، و راس کار را بل ستوده‌اند، اما این بدان معنا نیست که ما بدون خوانشی انتقادی آن را درست بپذیریم. چنان‌که در بالا آمد بیست سهو تاریخی (و غیرتاریخی) به «مقدمه» بل راه پیدا کرده بود که ابتدا آن‌ها را مشخص کردم و در ادامه کوشیدم تا براساس منابع تاریخی معتبر عصر حافظ آن‌ها را اصلاح کنم و با ارائه مستندات نشان دهم که این سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) از چه منبع یا منابعی به «مقدمه» او راه یافته است. از آنجا که در آن روزگار اکثر تواریخ آل مظفر عمدتاً به شکل دستنویس بود این امر تا حدی برای یک مستشرق در آن روزگار طبیعی به نظر می‌رسد. با این همه، باید بیفزاییم که افزون بر کم‌دقتی گه‌گاه بل بخش اعظم سهوهای تاریخی (و بعضاً غیرتاریخی) از رهگذر شرح سودی بر حافظ و پاره‌ای از آن‌ها از طریق مدخل «حافظ» در *دایره‌المعارف بریتانیکا و تذکره شاعران فارسی* اثر سرگور اوزلی به «مقدمه» او راه یافته است.

پی‌نوشت‌ها

1. Sir William Jones
2. *A Grammar of the Persian Language*
3. John Nott's *Select Odes From The Persian Poet Hafez*
4. Henry Wilberforce Clarke's *The Divan-i-Hafiz*
5. John Payne's *The Collected Poems of Hafiz*
6. Elizabeth Gray
7. R. Le Gallienne's *Odes from the Divan of Hafiz, Freely Rendered from Literal Translations*
8. Dick Davis' *Faces of Love: Hafez and the Poets of Shiraz*
9. *Shiraz: Persian City of Saints and Poets*
10. *Safarnameh: Persian Pictures*
11. *Poems from the Divan of Hafiz*
12. Sir William Ouseley's *Biographical Notices of Persian Poets*
13. Since the hour, that the wine-cup received honour from Shah Shudja, Fortune has put the goblet of joy into the hand of all wine-drinkers.
14. The daughter of the grape has repented of her retirement; she went to the keeper of the peace (i.e. Shah Shudja) and received permission for her deeds.
15. The wind has brought me word,
that the day of sorrow is overpast;
I will return to Shiraz through the favour of my friend.
On the banners of the Conqueror (i.e. Mansur, of whose name this is the meaning)
Hafiz is borne up into heaven; fleeing for refuge,
his destiny has set him upon the steps of a throne.
۱۶. فی‌المثل عبید زاکانی در بیت: «رسید رایت منصور شاه بنده‌نواز/ به خرمی و سعادت به خطه شیراز»، «رایت منصور» را برای شاه ابوسحاق آورده است. چنان‌که می‌دانیم عبید این قصیده را در تهنیت مراجعت شیخ ابواسحاق به شیراز سروده است (زاکانی، ۱۹۹۶: ۲۱).

منابع

ابرو، حافظ (۱۳۸۰). *زبده‌التواریخ*. تصحیح سید کمال حاج سیدجوادی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.

- الحسینی القزوینی، یحیی بن عبدالطیف (۱۳۱۴). *لب التواریخ*. تهران: نشر مؤسسه خاور.
- استرآبادی، میرزاهمدی خان (۱۳۷۷). *جهانگشای نادری*. به اهتمام سید عبدالله انوار. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اسکندریگ منشی (۱۰۲۵ق). *تاریخ عالم آرای عباسی*. زیر نظر ایرج افشار. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲.
- ایمانی، بهروز (۱۳۹۴). *دیوان حافظ شیرازی کتابت ۱۰۱ هجری*. تهران: میراث مکتوب.
- پایمرد، منصور (۱۳۹۸). *زندگی حافظ شیرازی بر پایه اشعار نشانه‌دار تاریخی دیوان*. تهران: خاموش.
- تولایی، محمد (۱۳۸۰). «حافظ به عنوان غیری سرگرم‌کننده». در *مجموعه مقالات نخستین همایش ترجمه ادبی در ایران*. به اهتمام علی خزاعی فر. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، صص ۹۷-۱۰۶.
- دارابی، محمد (۱۱۴۷). *لطیفه غیبی*. ناشر: ؟، ص. ۱۶۴.
- زاکانی، عبید (۱۹۹۶). *کلیات عبید زاکانی*. تصحیح محمدجعفر محجوب. نیویورک: بیبلیوتکا پرسیکا.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۱). *از کوچه زندان: درباره زندگی و اندیشه حافظ*. تهران: سخن.
- حمیدیان، سعید (۱۳۸۹). *شرح شوق: شرح و تحلیل اشعار حافظ*. تهران: قطره.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۸۷). *حافظ*. تهران: ناهید.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۸۰). *حافظ‌نامه*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خطیب‌رهبر، خلیل (۱۳۸۲). *دیوان حافظ شیرازی*. تهران: صفی‌علی‌شاه.
- سمرقندی، دولت‌شاه (۱۳۸۲). *تذکره الشعرا*. به اهتمام و تصحیح ادوارد براون. تهران: اساطیر.
- سودی بسنوی، محمد (۱۳۶۶). *شرح سودی بر حافظ*. ترجمه عصمت ستارزاده. تهران: زرین.
- شمیسا، سیروس (۱۳۹۵). *یادداشت‌های حافظ*. تهران: میترا.
- صارمی، اسماعیل (۱۳۶۷). *حافظ از دیدگاه علامه محمد قزوینی*. تهران: علمی.
- غنی، قاسم (۱۳۸۹). *تاریخ عصر حافظ*. تهران: زوار.

- کتبی، محمود (۱۳۶۴). تاریخ آل مظفر. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- لؤلویی، پروین (۱۳۹۵). «ترجمه‌های حافظ به انگلیسی». مترجم. س. ۲۵. ش ۶۰. ۷۵-۸۱.
- معین، محمد (۱۳۶۹). حافظ شیرین سخن. ج ۱. تهران: معین.
- معین، محمد (۱۳۶۴). «زیارت‌گه زندان». در مجموعه مقالات دکتر محمد معین. به کوشش مهدخت معین. تهران: معین.
- مرتضایی، سید جواد (۱۳۹۸). زمینه‌های تاریخی/مدحی اشعار حافظ. تهران: امیرکبیر.
- ولوی، میرحسن (۱۳۹۵). طرحی از حافظ: زندگی حافظ بر اساس تواریخ و تذکره‌ها. تهران: زوار.
- Hafez, A. (2001). *Zobdat Al-tavārikh*. (ed.) Seyed Kamal Haj Seyed Javadi. Tehran: Vezarate Farhang va Ershad Publishers. [in Persian]
- Al-Hosseini, Y. (1935). *Lob Al-tavārikh*. Tehran: Khavar Publishers. [in Persian]
- Astarabadi, M. (1998). *Jahangoshā - e Nā deri*. (ed.) Seyed Abdollah Anwar. Tehran: Anjoman Asar va Mafakher Publishers. [in Persian]
- Brown, E. (1928). *Literary History of Persia*. Vol. III. Cambridge: CUP.
- Bell, F. (1927). *The Letters of Gertrude Bell*, 2 vols. London: Ernest Benn Limited.
- Davis, D. (2022). "Barbad's Song" in *The Routledge Handbook of Persian Literary Translation*. By Pouneh Shabani-Jadidi, Patricia J. Higgins, Michelle Quay. London: Routledge.
- Edition "Hafiz" in *Encyclopædia Britannica*. (1929). London: Encyclopædia Britannica, Inc.
- Monshi, E. (2003). *Tārikh-e Alamara-e Abbasi*. (ed.) Iraj Afshar. Tehran: Amir Kabir Publishers. [in Persian]
- Ghani, Gh. (2010). *Tārikh Asre Hafez*. Tehran: Zavar Publishers. [in Persian]
- Hamidian, S. (2010). *Sharh-e Shogh*. Tehran: Ghatre Publishers. [in Persian]
- Imani, B. (2015). *Divān-e Hāfez-e Shirāz*. Tehran: Miras Maktoob Publishers. [in Persian]
- Jones, W. (1804). *Grammar of Persian Language*. London: Blumer and Co.
- Kotobi, M. (1985). *Tārikh Al-e Mozaffar*. (ed.) Abdolhosseini Navaie. Tehran: Amirkabir Publishers. [in Persian]
- Khoramshahi, B. (2008). *Hāfez*. Tehran: Nahid Publishers. [in Persian]

- Khoramshahi, B. (2001). *Hāfeznameh*. Tehran: Elmi va Farhangi Publishers. [in Persian]
- Khatib Rahbar, Kh. (2003). *Divān-e Hāfez-e Shirāz*. Tehran: Safi Alishah Publishers. [in Persian]
- Moién, Mo. (1990). *Hāfez-e Shirin Sokhan*. Tehran: Moein Publishers. [in Persian]
- Mortezaie, J. (2019). *Zaminehaye Tārikhi/ Madhi Ashar-e Hāfez*. Tehran: Amir Kabir Publishers. [in Persian]
- Ousely, G. (1846). *Biographical notices of Persian Poets*. London: The Oriental Translation Fund.
- Paiymard, M. (2019). *Zendegi-e Hāfez bar paye-e ashar-e Neshānedar-e Tarikhi*. Tehran: Khamoosh Publishers. [in Persian]
- Ross, E. (1928). "Preface" to *Poems from the Divan of Hafiz*. London: William Heinemann.
- Samarghandi, D. (2003). *Tazkeratoshoarā*. (ed.) Edward Brown. Tehran: Asatir Publishers. [in Persian]
- Sudi, M. (1987). *Sharh-e Sudi bar Hāfez*. Tehran: Zarin Publishers. [in Persian]
- Shamisa, S. (2016). *Yāddāshhaye Hāfez*. Tehran: Mitra Publishers. [in Persian]
- Saremi, E. (1988). *Hāfez Az Didgāh-e Ghazvini*. Tehran: Elmi Publishers. [in Persian]
- Tavalaie, M. (2001). "Hā fez be Onwan-e Gheiri Sargarmkoonande". Mashhad: Ferdowsi University Press. [in Persian]
- Valvie, H. (2016). *Tarhi Az Zendegi Hāfez Bar Asasa-e Tāvarikh va Tazkereha*. Tehran: Zavar Publishers. [in Persian]
- Zarinkoob, A. (2002). *Az Kooch-e Rendān*. Tehran: Sokhan Publishers. [in Persian]
- Zakani, O. (1996). *Koliyāt-e Obeyd Zākani*. (ed.) Mohammad Jafar Mahjoob. New York: Biblioteca Persica Publishers. [in Persian]

